(कुञ्जिकाटीका)

ननु कथं द्वारमित्यादितो बोध इत्यत आह तेनेति। तत्रापि वाक्यस्मरणद्वारैव बोधादिति भावः। अर्थसमाप्तिः अर्थपर्यवसानम्। यद्यपि स्वमते द्वारमित्येकपदमपि वाक्यं तदेव चार्थबोधकमिति वक्ष्यते तथापि परमतरीत्येदम्। तदेव परमतमुपक्रमते-पदसमूह इति। यद्यपि एको निरवयवः स्फोटो वाक्यं प्रतिभाव(?)वाक्यार्थ इति सिद्धान्तः तथापि पदकल्पनयैव वाक्यव्युत्पादनादिदम्। तदुक्तम् हरिणा—

यथा पदे विभज्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादयः।
अपोद्धारस्तथा वाक्ये पदानामुपवर्ण्यते ॥ इति ॥

एकतिङ् वाक्यमित्यादीनि तु अनुदात्तादिविधावेव परिभाषितानीति पदसमूह इत्युक्तम। तदुक्तम्—

निघातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत्परिभाषितम्। इति।

एतेन पश्य मृगो धावतीत्यादावव्याप्तिवारणाय एकतिङन्तार्थमुख्यविशेष्यकं वाक्यमिति व्याचक्षाणाः परास्ताः। पदशब्देन तद्योग्यताया ग्रहणादनुकरणे नाव्याप्तिः।

ननु शक्तम् पदमिति मते प्रकृत्यादिसमुदायस्यापि समासार्थकत्वापत्तिरत आह-अत्रेति। तथा च गौतमसूत्रम् 'ते विभक्त्यन्ताः पद' मिति। सुबन्तसमुदायः त्वया मोक्तव्यमिति। तिङन्तसमुदायः पचति भवतीति। सुप्तिङन्तसमुदायो ग्रामं गच्छतीति। अथ यत्र द्वारमित्येवोक्तं तत्र पिधेहीति पदाध्याहारादपि बोधो न सम्भवति 'उच्चारित एव प्रत्यायकः' इति भाष्यादिति चेत्। तत्रैकस्यापि पदस्य वाक्यार्थे शक्तिरिति वक्ष्यते। 'एकदेशसादृश्यात्तु वाक्येषु वाक्यैकदेशा अपि प्रयुज्यन्त' इति भाष्यम्। यत्र तु वह्न्यभिप्रायेण धूमवानिति प्रयुज्यते' तत्र धूमसाहचर्याद्वन्हौ लक्षणैव। सत्यान्तु व्याप्त्यादिस्मृतावनुमितिरेव। यत्तु पदशब्द उपस्थितिपरः मौनि श्लोकादितो ऽपि बोधादिति तार्किकप्राञ्चः तदसत्। प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यःशब्दः प्रमाणमिति चिन्तामणिलक्षणस्य प्रयोगहेतुभूतं यद्वाक्यार्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य ग्रहणेन मौनिश्लोके ऽव्याप्त्यभावात् ॥१॥

(कलाटीका)

रामं वामघनश्यामं निकामं हृदयङ्गमम् ॥
कामं वन्दे जगद्धाम विश्रामं वचसां शमम् ॥ १ ॥

(कलाटीका)

अमन्दगुणमन्दिरं विमलरत्नविद्याधरं
कलाधरकृतादरं कलितचित्तलक्ष्मीवरम् ॥
शिरोधृतनदीवरं शिवकरं रमोमावरं
नमामि दुरिताहरं गुरुवरं सनागेश्वरम् ॥ २ ॥
मञ्जूषास्थस्य मुक्तादेर्न लाभः कलया विना ॥
वैयाकरणसिद्धान्तज्ञानस्यापि यथा तथा ॥ ३ ॥
अतस्तदाख्यां विवृतिं मञ्जूषायाः प्रयत्नतः ॥
पायगुण्डो वैद्यनाथभट्टः कुर्वे स्वबुद्धये ॥ ४ ॥
कर्तुं न जाने रचनां समर्थो
न चाप्यलं सा बुधबोधनाय ॥
अहं प्रवृत्तो ऽस्मि तथापि तस्यां
विश्वप्रणोदः शरणं हृदिस्थः ॥ ५ ॥

चिकीर्षितस्य ग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्त्यर्थं स्वेष्टदेवतानमस्काररूपं मङ्गलमाचरन् शिष्यशिक्षायै व्याख्यातृश्रोतृणामनुषङ्गतो मङ्गलाय च निबध्नाति । नागेश इति । स्वकीर्त्यनुवृत्त्यर्थं स्वनामोल्लेखोऽयम् । तत्रापि तिङन्तकृदन्तवाच्यक्रियाकर्तृत्वेन प्राधान्यादादौ तदुत्कीर्तनम् । भट्टः चतुः शास्त्राभिज्ञः । स्पष्टश्चेदं वेणीसंवरणव्याख्यायाम् । न केवलं यथाश्रुतशास्त्रचतुष्टयज्ञानमात्रं किन्तु वेदवेदाङ्गज्ञानजव्युत्पत्तिजशास्त्रतात्पर्यज्ञानजग्रन्थसन्दर्भरचनप्रयोजको ऽन्यो ऽपि गुणो ऽस्तीत्याह । विदुषेति प्रेक्षावता कल्पकेनेत्यर्थः । सदसद्विवेककरणैकधुरीणेनेति यावत् एतेनान्यतरवैयर्थ्यमित्यपास्तम् । अत एवैतद्वचने विद्वत्त्वचतुःशास्त्राभिज्ञत्वयोरेव मुख्यहेतुत्वेन नागेश इति स्वसंज्ञाया अहेतुत्वेन विशेष्यवाचकस्यापि तत्पदस्य पूर्वनिपातः ।

वस्तुतो विद्वत्त्वभट्टत्वयोरतिप्रसक्तत्वात्तन्निवारकत्वेन तस्य पूर्वनिपातः । यद्यपि तदप्यतिप्रसक्तं, तथापि मिलितस्य नातिप्रसङ्गः । यद्यपि गुणक्रिययोः समभिव्याहारे जातिसंज्ञयोर्विशेष्यतैव, तथापि पूर्वयोः संज्ञाशब्दयोः समासं कृत्वा पुनः कर्मधारयः । तत्र च द्वयोर्यौगिकत्वमिति न दोष इति बोध्यम् ।

निर्गुणमूर्तेर्नतिप्रयोजकाकारत्वाभावेन नत्यसम्भवादाह साम्बं शिवमिति । तादृशं परमेश्वरं पितरं चेत्यर्थः । वोतो गुणवचनादित्यनेन स्त्रियां विकल्पेन ङीषो विधानेन पक्षे लघुरित्यपि तत्र सा-

(कलाटीका)

षुः । एवञ्च विसर्गान्तस्य स्त्रीलिङ्गत्वे ऽपि बाधकाभावः । अनेन गुर्वर्थप्येका मञ्जूषास्तीति सूचितम् ।

वैयाकरणानां पाणिन्यादीनां ये सिद्धान्तास्तेषां मञ्जूषेव मञ्जूषा यथा सम्पुटकः सकलमणिमुक्तादीनां सङ्ग्राहकस्तथायमपि तदाख्यो ग्रन्थः सकलवैयाकरणसिद्धान्तसङ्ग्राहक इत्यर्थः । एतेन भूषणादिग्रन्थादेव वैयाकरणसिद्धान्तज्ञानेऽयं ग्रन्थो व्यर्थ इत्यपास्तं तत्र सकलसिद्धान्ताभावात् ।

मञ्जूषात्वेनोल्लेखनेदमपि सूचितं सकलसिद्धान्तानामत्र सत्त्वेऽपि न प्रकाशतया सत्ता किन्त्वावृतरूपेण, किञ्च सिद्धान्तानां मुक्तादितुल्यत्वध्वननेनावश्योपादेयताचेति तथा च यथाश्रुतग्राहिणो न यस्य कस्य चिदत्राधिकारः किन्तु विलक्षणप्रेक्षावत इति बोध्यम् । एषा बुद्धिस्था । एतेन स्वस्यैतत्करणे क्लेशाभावः, ज्ञानपूर्वकमेवात्र लेखो नाज्ञानपूर्वक इति च सूचितम् । विरच्यत इति । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति लट् । यद्वा वर्तमाने एव लट् । प्रारब्धापरिसमाप्तत्वं वर्तमानत्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वादित्यन्यत्र विस्तरः ।

असिद्धान्तत्वेनात्र प्रक्रियांशमात्रत्यागे ऽपि स्फोटान्यसिद्धान्तानामप्यवास्तवत्वात् स्फोटस्यैव वास्तवत्वाद्वक्ष्यमाणविचारस्याप्यवास्तवतां ध्वनयितुं व्याकरणशास्त्रतात्पर्यविषयभूतसकलतत्सिद्धान्तेषु प्रधानसिद्धान्तं तावदाह–तत्रेति–सकलसिद्धान्तानां मध्ये इत्यर्थः । वाक्यस्फोट इति । स्फुटति प्रकाशते ऽर्थोऽस्मादिति स्फोटः वाचक इति, तथा च वाक्यस्फोटो नाम वाक्यं वाचकमित्यर्थः।

यद्यपि वर्णस्फोटः पदस्फोटो वाक्यस्फोटः अखण्डपदवाक्यस्फोटौ, वर्णपदवाक्यभेदेन त्रयो जातिस्फोटा इत्यष्टौ पक्षाः सिद्धान्तसिद्धा इति वाक्यग्रहणमनर्थकं, तथापि वाक्यस्फोटातिरिक्तानामन्येषामप्यवास्तवत्वं ध्वनयितुं तदुपादानम् । अत एवाह–मुख्य इति । अत एव तस्यादावुत्कीर्तनम् । तत्त्वमेव प्रतिपादयति–लोके इत्यादिना । तस्यैव वाक्यस्फोटस्यैव । शक्तिग्राहकशिरोमणिना वृद्धव्यवहारेण प्रथमं तत्रैव शक्तिग्रहादिति भावः । ननु घट इत्यादि पदस्याप्यर्थबोधकत्वं लोके दृष्टमत आह—तेनैवेति । वाक्येनैवेत्यर्थः । अर्थसमाप्तेरिति । निराकाङ्क्षस्य वाक्यार्थस्य तत एव ज्ञानेन वाक्येनैव वाक्यार्थस्य पूर्णत्वादित्यर्थः । तथा च तत्र घटइत्यादि पदानामर्थ बोधकत्वेऽपि न तस्य समाप्तिः । क्वचित् प्रविश

(कलाटीका)

पिण्डीमित्यादौ केवलपदस्यापि वाक्यत्वं वक्ष्यमाणमिति न सिद्धान्त विरोधोऽपीति भावः ।

एवं मुख्यवाक्यस्फोटस्य पाणिन्यादिऋषिसम्मतत्वे ऽपि स्फोटविघटकाधुनिकनैयायिकाज्ञानं प्रकटयितुं मन्त्यहेतौ तन्त्रान्तरसम्मतिमाह–तदुक्तमिति । भाष्यकृता वात्स्यायनेन । यस्त्वत्र शक्तमर्थवत्पदशब्देन गृह्यते इति तन्न । तत्समूहे वाक्यव्यवहारस्य लोकतन्त्रान्तरयोरसिद्धत्वात् । तादृशपदसमूहस्य केवलसुबन्तादौ तदेकदेशभूतप्रातिपदिकादौ चातिप्रसक्तत्वाच्च । अर्थसमाप्ताविति वाक्यशेषोपादानस्यानर्थक्यापत्तेश्च ।

तदेतत् ध्वनयन्नाह–अत्रेति पदसमूह इत्यत्रेत्यर्थः । तेन पदशब्देन सुबन्ततिङन्तयोर्ग्रहणेन । तत्समूह इति । सुबन्तसमूहः तिङन्तसमूहः सुबन्ततिङन्तसमूहश्चेत्यर्थः । तथा च सुप्तिङन्तचयो वाक्यमित्यमरैकवाक्यता सिद्धेति भावः । नन्वेवमपि सप्तम्यन्तमनन्वितमुक्तार्थासिद्धिश्चेत्यत आह । समाप्तावित्यस्येति । तथा च नेदं वाक्यलक्षणं किन्तु तादृशवाक्यमुद्दिश्य परिपूर्णार्थत्वं विधीयत इति नोक्तदोषद्वयम् । तदुक्तिफलं तु वाक्यस्फोटस्य मुख्यत्वबोधनमेव । यद्वा वाक्यभेदेनोभयमप्यत्रात एव क्लीबशेषपूरणं । वस्तुतः क्वाचित्कपदरूपवाक्यसंग्रहायार्थेति लक्षणान्तरमिति भावः ॥ १ ॥

तत्र प्रतिवाक्ये सङ्केतग्रहासम्भवात्तदन्वाख्यानस्य लघूपायेनाशक्यत्वाच्च कल्पनया पदानि प्रविभज्य पदे प्रकृतिप्रत्ययभागकल्पनेन कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्तदर्थविभागं शास्त्रमात्रविषयं परिकल्पयन्ति स्म आचार्याः । एतदेवाभिप्रेत्य "विभाषा सुपः" इति सूत्रे कैयटः—'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययानामिह शास्त्रेऽर्थवत्तापरिकल्पनात्' इत्याह ।

तत्तदवधवतत्तदर्थबोधनेन समुदायस्य समुदायार्थस्य च बोधने तात्पर्यमृषीणाम् । स्पष्टश्चेदमर्थवत्सूत्रे भाष्यकैयटयोः । श्रुतिवाक्यादीनां बलाबलविचारकल्पनार्थं च तत्कल्पनेति बोध्यम् ।

(कुञ्चिकाटीका)

ननु वाक्यस्य निरवयवत्वात्पदप्रत्ययो भ्रम इति किं तद्व्युत्पादनेनेत्याशङ्क्याह—तत्रेति । शक्तिग्रह इव शब्दज्ञानमपि फलमित्याह । तदन्वाख्यानस्येति वाक्यान्वाख्यानस्येत्यर्थः । कल्पनयेति । वाक्ये पदानि प्रकल्प्य पदे च प्रकृतिप्रत्ययभागं प्रकल्प्य कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययार्थाः कल्पिता इत्यर्थः । यद्यपि अण्प्रत्ययाभावे ऽपि फिञादिनापि अपत्यबोधान्न व्यतिरेकसम्भवस्तथापि वह्निं प्रति तृणारणिमणीनां कारणत्वे इवात्र व्यतिरेकः । प्रकृत्यादिविभागस्य कल्पितत्वादन्वयव्यतिरेकयोः कल्पितत्वम् । एवं घट मानय, पट मानयेति वाक्ययोरखण्डत्वान्न तार्किकोक्तावापोद्वापसम्भवः । शास्त्रमात्रेति । एषा कल्पना प्रक्रियायामेवोपयुक्ता लोके वाक्यस्यैव बोधकत्वादित्यर्थः । एतदेवेति शास्त्रविषयकत्वमेवेत्यर्थः । कैयट इति 'सुब्ग्रहणं प्रातिपदिकान्मा भूदिति भाष्यमुपादाय सुबन्तस्यैव ईषदसमाप्तवृत्तित्वेन प्रातिपदिकस्य तद्वृत्तित्वाभावात्कथं प्राप्तिरित्याशङ्क्ये'ति भावः । अन्वयेति । शास्त्रद्वारा कल्पिताभ्यामन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पितार्थवत्त्वैव शास्त्रप्रक्रियोपयोगिनीति भावः ।

ननु असत्यस्यावयवस्य तदर्थस्य च कल्पने ऋषीणामप्रामाण्यं स्यादत आह । तत्तदवयवेति । तत्तदवयवबोधनेन तत्समुदायो बोध्यते अवयवार्थबोधनेन च समुदायार्थो बोध्यत इत्यन्वयः । भाष्यकैयटयोरिति । तत्र हि पदार्थसंसर्गरूपे वाक्यार्थे वाक्यस्यैव शक्तिरस्तिं सादृश्यात्त्वन्वयव्यतिरेकौ कल्पितौ एवञ्च वाक्यस्य प्रातिपदिकत्वं प्राप्तं समासग्रहणकृतनियमेन निवर्त्यत इति स्पष्टम् । श्रुतिवाक्येति । 'ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यत्र श्रुत्या गार्हपत्योपस्थानं लभ्यमानं प्रबलम्, इन्द्रोपस्थानं तु इन्द्रो देवता अस्या इति तद्धितानुसन्धानमूलकत्वाद्दुर्बलमित्यादि । बलाबलेति । क्रियाकारकभावसम्बन्धलक्षणो हि वाक्यार्थः प्रथमोपस्थितत्वात्प्रबलः । यदि तु वाक्यमखण्डमेवाखण्डार्थस्यबोधकं स्यात्तदा लिङ्गादिलभ्यस्यार्थस्यासम्भवादुच्छेद एव स्यादिति भावः ॥ २ ॥

(कलाटीका)

ननु वाक्यस्फोटस्य मुख्यत्वे व्याकरणशास्त्रानर्थक्यमत्र प्रकृतिप्रत्ययादितत्तदर्थानां प्रतिपादनेन तस्यान्वाख्यानाभावादत आह—तत्रेत्यादिना । तत्र वाक्ये । अस्य च कल्पनया पदानि प्रविभज्येत्यत्रा-

(कलाटीका)

न्वयः । तत्र हेतुमाह प्रतिवाक्यमिति । देशकालकर्तृभेदेन वाक्यानामानन्त्यादिति भावः । नन्वेवमपि तस्यैव लघूपायेनान्वाख्यानं शास्त्रेणकर्तव्यमिति प्रकृत्याद्यन्वाख्यानं वृथैवेत्यत आह । तदन्वेति । यद्वा व्यवहाराद्यद्वा यस्य वाक्यस्य शक्तिग्रहस्तद्वा तच्छक्ततावच्छेदकसामान्यप्रत्यासत्त्या सर्वतद्वाक्योपस्थितौ तदवच्छिन्ने तत्र शक्तिग्रहसम्भवान्नानन्त्ययुक्तदोषो व्यक्तिपक्षवदत आह । तदन्वेति । निखिलवाक्यान्वाख्यानस्येत्यर्थः । अशक्यत्वेऽप्युक्त एव हेतुः । तत्र च वक्ष्यमाणान्यलघुत्वविशिष्टोपायाभाव एव हेतुः । तावताप्यनिर्वाहादाह । पदे इति । वक्ष्यमाणफलसिद्ध्यर्थमाह । कल्पेति । तत्तदर्थविभागमिति तस्य तस्येति कृतद्विर्वचनेन षष्ठीसमासे स सोऽर्थ विभाग इति कर्मधारये वा विभक्तिलुकि इदं साधु । स्पष्टश्चेदमर्थवत्सूत्रे शब्दरत्ने । एवमग्रे ऽपि बोध्यम् ।

नन्वेवं लोके ऽप्यवयवादवयवार्थप्रतीतिः कुतो नेत्यत आह । शास्त्रमात्रेति । शास्त्रकल्पितावन्वयव्यतिरेकौ तत्कल्पितार्थवत्ता च शास्त्रमात्रव्यवहारोपयोगिन्येवेति भावः । कल्पयन्तीति । अन्यथानुपपत्त्येति भावः । आचार्याः पाणिन्यादयः । एवमग्रे ऽपि । एतदेवेति । यतः पदादिकल्पनमावश्यकमित्यादिपूर्वोक्तमेवेत्यर्थः । कैयट इति । अथ सुब्ग्रहणं किमर्थं सुबन्तादुत्पत्तिर्यथा स्यात्प्रातिपदिकान्मा भूदित्यत्रत्यः । ननु सुबन्तस्यैवाप्रियकुत्सनादिषु वृत्तिर्न प्रातिपदिकस्येत्यस्य कुत्सितइतिसूत्रेभाष्येस्पष्टत्वेन सुब्ग्रहणभावेऽपि सुबन्तस्यार्थलभ्यत्वेन प्रातिपदिकान्नैव भविष्यतीति प्रातिपदिकान्मा भूदित्यसङ्गतमत आह अन्वयेति । शास्त्रकल्पितेत्यादिः । एवं प्रकृतीत्यस्यापि । इह शास्त्रे अर्थवत्तेति । तादृशतत्कल्पितार्थवत्ता च शास्त्रमात्रव्यवहारोपयोगिनीति इह शास्त्रे इत्यनेन सूचितम् । नन्वेवमपि व्याकरणशास्त्रानर्थक्यस्यापरिहृतत्वादर्थान्तरत्वं दुष्परिहरमत आह । तत्तदवयवेति । इदमपि पूर्ववत्साधु । तत्तत्प्रकृतिप्रत्ययाद्यवेत्यर्थः । तत्तदर्थबोधनेनेति । तत्तत्प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनेनेत्यर्थः । तत्तद्विभागव्युत्पादनेनेति यावत् ।

तात्पर्यमिति । मुख्यतात्पर्यमित्यर्थः । तथा च नोक्तदोष इति भावः । तत्र तात्पर्ये मानमाह । स्पष्टमिति । तत्र हि वाक्यस्यार्थवत्त्वात्संज्ञामापाद्य पदार्थान्यवाक्यार्थाभावान्नेत्युक्त्वा तदन्यस्य तत्संसर्गरूपस्य वाक्यार्थस्य सत्तेह देवदत्तेत्यादिना प्रतिपादिता । कैयटेन चेति ए-

(कलाटीका)

च वाक्यमेव मुख्यः शब्द इत्यादिना तत्समर्थितम् । अनूक्तफलार्थमवयवकल्पनमस्तु तत्तदर्थकल्पनं तु निष्फलमनुपयोगात्सङ्केतग्रहसिद्धिस्तूक्त्यैवात आह । श्रुतीति । श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षादिति जैमिन्युक्तेः । अत्र श्रुतिलिङ्गादीति श्रुत्यादीति वा वाच्ये एकमुक्तिर्वाक्यस्फोटप्रस्तावात् । तथा चादिपदस्य प्रत्येकं सम्बन्धाल्लिङ्गस्यापि सङ्ग्रहः । तत्कल्पनेति अवयवतदर्थकल्पनेत्यर्थः । इदञ्चावयवमात्रकल्पनातो न सिद्ध्यतीति भावः ॥ २ ॥

तत्र शास्त्रप्रक्रियानिर्वाहको वर्णस्फोटः । प्रकृतिप्रत्ययास्तत्तदर्थवाचका इति तदर्थः । उपसर्गनिपातधात्वादिविभागोऽप्येवमेव काल्पनिकः । तस्यैवान्वाख्यानस्य लाघवेन निर्वाहाय स्थानिनो लादय आदेशास्तिबादयश्च कल्पिता एव । तेषामर्था अपि कल्पिता एव । तत्र स्थानिनामर्था ऋषिभिः कण्ठत उक्ताः । आदेशानां च स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशतेतिन्यायेन ते । मुख्यं वाचकत्वं तु तथा कल्पनया बोधिते तत्समुदायरूपे पदे वाक्ये वा, लौकिकानां तत एव बोधात् ।

एतदेवाभिप्रेत्य भूवादिसूत्रे भाष्ये 'भाववचनो धातुः' इति लक्षणे, सति प्रत्यये भाववचनत्वं, भाववचनाच्च प्रत्ययः, इत्यन्योन्याश्रयमाशङ्क्यानाश्रित्य भाववचनत्वं प्रत्ययः नित्यत्वाच्छब्दानामित्युक्तम् । पारमार्थिकं नाश्रीयते, कल्पितं त्वाश्रियत एव इति कैयटः ।

एवञ्च स्थानिनां वाचकत्वमादेशानां वा इत्यादिविचारो निष्फल एव, कल्पितवाचकत्वस्योभयत्रापि सत्त्वात् । व्याकरणभेदेन स्थानिनां भेदेऽपि न क्षतिः लिपीनां भेद इवेति दिक् ।

(कुञ्जिकाटीका)

ननु वाक्यस्फोटस्य मुख्यत्वे स्फोटान्तरस्योच्छेद इत्यत आह—तत्र शास्त्रेति। प्रक्रियते प्रत्ययात् पूर्वं क्रियते इति प्रकृतिरिति केचित् तन्न। बहुपटुरित्यत्राव्याप्तेः। प्रत्ययोद्देश्यतयेति तु युक्तोऽर्थः। एवमेव शास्त्रप्रक्रियार्थमेव कल्पितः। लघोर्भावो लाघवमनायासेन प्रवृत्तिः। तत्साधने तूपचाराद्वृत्तिः। कण्ठत उक्ता इति। लः कर्मणि चेत्यादिना। न्यायेन ते इति। उक्तन्यायेनाऽऽदेशानामर्था उक्ता इत्यर्थः। तथा कल्पनयेति। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययौ प्रकल्प्य तत्समुदायरूपे पद इत्यर्थः॥

लक्षणे इति। क्रियमाणे इति शेषः। सति प्रत्यये इति। उत्पन्ने हि प्रत्यये भाववचनत्वं गम्यते, भाववचनाच्च प्रत्ययो भवतीत्यर्थः। शास्त्रव्यवहारात् प्राक् समुदाय एव नास्तीत्यन्वयव्यतिरेकलभ्यार्थवत्त्वविभागाभावात् भाववचनत्वरूपं धातुत्वं दुर्ज्ञेयमिति भावः। ननु धातुसंज्ञायां भाववचनत्वस्याश्रितत्वादनाश्रित्येत्ययुक्तमत आशयं योजयति—पारमार्थिकमिति। व्यवहारगम्यं मुख्यं वाचकत्वं पदनिष्ठं वाक्यनिष्ठं वा, तदत्र नाश्रीयत इति तदर्थः। कल्पितमिति। भाष्यकृतान्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तत्वात् प्रकृत्यादिनिष्ठमेव वाचकत्वमाश्रीयत इति भावः। ननु प्रत्ययादिविभागस्य कल्पितत्वे 'को धातुः' इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत्, सत्यम्। कल्पिताभिप्रायेणैव तथोक्तेः। कल्पनाया अपि व्यवहारनित्यतया नित्यत्वात्।

एवञ्चेति। मुख्यवाचकत्वस्य पद एव सत्त्वात्, व्याकरणभेदेन स्थानिनामनियतत्वान्न वाचकत्वमिति मतं निराकरोति—व्याकरणेति। लिपीनामिति। भिन्नानामपि लिपीनां बोधकत्ववदित्यर्थः॥३॥

(कलाटीका)

एवं मुख्यं पक्षं चरममुक्त्वा शास्त्रोपयोगित्वेन सर्वतोऽपकृष्टमाद्यमाह। तत्रेति। कल्पितपदतदेकदेशयोर्मध्ये इत्यर्थः। ननु वर्णस्फोट इत्यस्य वर्णा वाचका इत्यर्थः स्यात् स चायुक्तः, तेषामानर्थक्यस्य भाष्ये एव बहुशः स्पष्टत्वात्। किञ्चात्र पक्षे ऽर्थबोधानुकूला शक्तिर्वर्णसमूहे एव पर्याप्ता वाच्या, न प्रत्येकं, तथा सति प्रत्येकमर्थवत्त्वात्प्रातिपदिकत्वाद्यापत्तौ धनं वनमित्यादौ नलोपाद्यापत्तेः। किञ्च प्रत्येकं शक्तिमत्त्वे प्रत्येकं वर्णादर्थबोधापत्तिः। किञ्च द्वितीया-

(कलाटीका)

दिवर्णोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तिः । न च प्रत्येकं वर्णैरर्थस्मरणमात्रं जन्यते चरमेण पुनः स्पष्टं जन्यते, प्रत्यक्ष इव स्मरणे ऽपि वैजात्याङ्गीकारादिति वाच्यम्। प्रतिवर्णमर्थस्मरणस्यानुभवविरुद्धत्वाद् गुरुत्वाच्च । न च प्रत्येकावृत्तेः कथं समुदायवृत्तित्वं, द्वित्वादिवदुपपत्तेः, अत आह-प्रकृतीति । तथा च वर्णपदं पदैकदेशपरमिति भावः ।

अवास्तवप्रसङ्गेनान्यदपि तथा आह । उपेति । एतेषां मिथो विभाग इत्यर्थः अन्यथा निपातपदानर्थक्यापत्तिः । आदिना नामाख्यातपरिग्रहः । एवमेव प्रकृतिप्रत्ययादिवत् । ननु प्रकृतिप्रत्ययादिकल्पनेऽपि न लाघवेन तदन्वाख्यानं तदानन्त्येन तेषामप्यानन्त्यादत आह—तस्यैवेति । प्रतिवाक्यान्वाख्यानस्यैवेत्यर्थः । उक्तफलार्थमेवाह । तेषामिति । स्थानिनामादेशानां चेत्यर्थः । तत्र । स्थान्यादेशयोर्मध्ये । अयं न्यायः स्थानेऽन्तरतमेमेतिसूत्रसिद्धः । ते अर्थाः । उपसंहरति-मुख्यमिति । यद्वा तत्र गमकान्तरं वक्तुमुक्तमेव पुनराह-- मुख्यमिति । तथेति । प्रकृतिप्रत्ययादीत्यर्थः । तत्समुदेति । प्रकृत्यादिसमुदायेत्यर्थः । पदस्यापि तत्त्वादाह । वाक्ये इति । लौकिकानामिति । प्रियतद्धिता इति न्यायेन निर्देशः । यद्वा लोको व्यवहारस्तत्र स्थितानामित्यर्थः । तत एव । वाक्यादेव । बोधात्परिपूर्णार्थबोधात् । गमकमत्राह—एतदेवेति । मुख्यवाचकत्वस्य तत्रैव सत्त्वमित्यर्थः । सतीति । प्रत्यये सतीत्यन्वयः । केवलधातोरप्रयोगादिति भावः । नित्यत्वादिति । साधुत्वान्वाख्यानमात्रे शास्त्रव्यापारात्प्रागुक्तप्रणाडी सर्वापि सिद्धैवेति नान्योन्याश्रय इति भावः ।

ननु धातुसंज्ञार्थे भाववचनत्वस्याश्रितत्वादनाश्रित्येत्ययुक्तमत उक्तमेवाशयमाह । पारेति । तस्य व्यवहारेण समुदायवृत्तित्वादिति भावः । कल्पितन्त्विति । भाष्यकृता तत्रैव पूर्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां धातुरेव क्रियावाचीत्युक्तेरिति भावः । अन्येषामज्ञानं प्रकटयन्फलितमाह एवञ्चेति । मुख्यवाचकत्वस्य तत्रैव सत्त्वे चेत्यर्थः । आदिना प्रकृतेरेवार्थो ऽथवा प्रत्ययस्य, विकरणा अर्थवन्तो ऽथवा निरर्थका इत्यादिग्रहः । उभयत्र-स्थान्यादेशयोः । ननु व्याकरणभेदेन स्थानिभेदात्कथं तन्निर्वाहोऽत आह-व्याकरणेति । स्थानिनाम् लडादीनाम् । क्वचित्क्यङ्चङादीनामुक्तेरिति भावः । न क्षतिरिति । यथा

(कलाटीका)

कल्पितवाचकत्वभ्रमात् लिपिषु इति तद्भेदे न दोषस्तथा कल्पितवाचकत्वात्तेषां भेदे ऽपीति भावः।

दिगिति। दिगर्थस्तु वृत्तिषु एकार्थीभावः नामार्थयोः, प्रकृतिप्रत्यययोरित्यादिकमपि कल्पितमिति ॥ ३ ॥

तत्राप्तोपदेशरूपः शब्दः प्रमाणम्। "आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान्, रागादिवशादपि नान्यथावादी यः सः" इति चरके पतञ्जलिः।

(कुञ्चिकाटीका)

प्रमाणमिति। अर्थान्तरवाचकस्य शब्दस्यार्थान्तरे प्रयोगे कृते श्रोतुः सत्यप्यर्थबोधे प्रमाजनकत्वरूपं प्रमाणत्वं नेति भावः। यत्तु मौनिश्लोकादितो ऽपि बोधात्पदज्ञानं करणं न तु पदमिति तन्न। आन्तरस्फोटस्य वाचकत्वस्वीकारेण तत्र लिपीनामेव स्फोटव्यञ्जकत्वात्।

यत्तु पदार्थस्मृत्या अन्यथासिद्धत्वात्पदं न करणमिति तन्न। तत्र व्यापाराभावेन करणत्वासम्भवात्। पदे तु पदार्थस्मरणमेव व्यापारः, अपौरुषेयस्य वेदस्य तु आप्तोक्तत्वाभावे ऽपि स्वत एवाप्तत्वम्, पौरुषेयत्वे तु आप्तप्रणीतत्वादेवाप्तत्वम्। लोके तु यथार्थप्रवृत्तिजनकवाक्यप्रयोक्तृत्वादाप्तत्वानुमानम्। वेदे तु प्रतिनियतलोकान्तरफलस्य ज्योतिष्टोमादेः संवादाभावात् स्वत एव प्रामाण्यमभ्युपेयम्। वस्तुतत्त्वेति। तत्त्वशब्दो ऽनारोपिते रूढः। रागादीति। रागश्चेष्टसाधनताज्ञानरूपसङ्कल्पनिमित्तः। आदिना द्वेषः। नान्यथावादीति। यो नान्यथावादी स आप्त इत्यन्वयः। अर्थतत्त्वज्ञानमाप्तिः तया प्रतीत इत्याप्तः ॥ ४ ॥

(कलाटीका)

एवं वाक्यस्य शब्दस्य वाचकत्वमुक्त्वा तस्यैव प्रामाण्यमाह— तत्रेति। वाक्येष्वित्यर्थः। उपदेशपदे कर्मणि घञ्। यद्वा आप्तोपदेशेन वृद्धव्यवहारेणाप्तकर्तृककथनमात्रेण रूप्यते गृह्यत इत्यर्थः। तत्राप्तलक्षणमाह। आप्त इति। अनुभवेन अपरोक्षसाक्षात्कारेण।

(कलाटीका)

अनेनानुमित्यादिनिरासः । वस्तुतत्त्वस्य वस्तुतत्त्वावच्छिन्नस्य यथार्थस्वरूपस्य कात्स्न्र्येन साकल्येन । अनेनांशिकनिश्चयव्यावृत्तिः संशयव्यावृत्तये निश्चयेति । सरागादिनिरासायाह—रागादीति । आदिना मोहादि । वशादित्यनेन स्वस्मिन् तदधीनत्वनिरासः । तेन बुद्धिपूर्वं तथाभूत्वा स्वेन नास्तिकादिमतप्रवर्तनमपि न दोषः । अपिनाऽज्ञानसमुच्चयः । असत्ख्यातिनिरासायाऽऽह—अन्यथेति । णिनिना ताच्छील्यं तथा च रागादिपराधीनतयान्यथाभाषणस्वभावरहितत्वे सति सर्ववस्तुयाथार्थ्यविषयकापरोक्षसाक्षात्कारजन्यसर्वांशिकनिश्चयवत्त्वं तत्त्वम् । तद्वांश्च 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः, इति पातञ्जलसूत्रोक्तः । तदीयशब्दसाजात्याल्लौकिकानां तत्वमिति भावः ॥ ४ ॥

तत्रागृहीतवृत्तिकस्य शाब्दबोधादर्शनात् "न हि गुड इत्युक्ते मधुरत्वं प्रकारतया गम्यते" इति समर्थसूत्रभाष्याच्च तद्धर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिविशिष्टज्ञानं हेतुः । यद्यपि गुड इत्युक्तेऽर्थप्रतीतिस्तद्गते मधुरत्वे गम्यते, तथापि न तत् शब्दजप्रतीतिविषयः, किन्तु मानान्तरजन्यप्रतीतिविषयः ।

यत्र तु 'गुडो मधुरः' इति वाक्यार्थे गुड इत्येकदेशः प्रयुज्यते, तत्रापि मधुराभिन्नो गुड इत्येव बोधो न तु मधुरत्वप्रकारको गुडविशेष्यकः । ध्वनितं चेदम् "अन्नेन व्यञ्जनम्" इति सूत्रे भाष्ये ॥

(कुञ्जिका टीका)

अगृहीतेति । अगृहीतवृत्तिकपुरुषस्यागृहीतवृत्तिकपदादर्थबोधादर्शनादित्यर्थः । धर्मांशे ऽपि शक्तिरस्तीत्याह—न हीति । मधुरत्वमिति । मधुरत्वप्रकारकबोधादर्शनादित्यर्थः । तद्धर्मावच्छिन्नेति । घटत्वावच्छिन्नविषयकवृत्तीत्यर्थः । ज्ञाने वृत्तिवैशिष्ट्यं सामानाधि-

(कुञ्जिकाटीका)

करण्येन। ज्ञानाधिकरणताच्च विषयतया। तार्किका वृत्तिज्ञानपदज्ञानयोः पृथक् हेतुत्वमिच्छन्ति। अत्र तु लाघवाद्विशिष्टस्यैव हेतुत्वमुक्तम्। तत्रापि वृत्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारसमानाधिकरणवृत्त्याश्रयपदविषयकज्ञानस्य हेतुत्वे गौरव, मतः सामानाधिकरण्यादीनां सम्बन्धकोटौ निवेशः। यस्य हि घटादिपदस्य वृत्तिर्ज्ञाता तत्र पदे वृत्तिविषयकसंस्कारो ज्ञानं चेत्युभयमपि विषयतयास्ति वृत्त्याश्रयपदविषयकं च तज्ज्ञानम्।

यत्तु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिः शाब्दबोधे कारणमिति तन्न। तादृशोपस्थितित्वस्य गुरुतरस्य कारणतावच्छेदकत्वापेक्षया स्वजन्यपदार्थोपस्थितिसम्बन्धेन पदज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात्। मानान्तरेति। मधुरत्वस्यानुमानादिनोपस्थितिरित्यर्थः। तार्किकास्तु ज्ञानलक्षणाजन्यं वदन्ति। आलङ्कारिकास्त्वत्र व्यञ्जनां वदन्ति।

ननु मधुरत्वप्रकारकशक्तिग्रहाभावाद् गुड इत्येकदेशप्रयोगे कथं तादृशबोध इत्यत आह। यत्र त्विति। न त्विति। मधुरत्ववान् गुड इत्यन्वयो नेत्यर्थः। ध्वनितमिति। तत्र हि 'दध्योदन' इत्यत्र दधिशब्देनैव दध्युपसिक्तप्रतीतिः 'गुड' इत्यत्र मधुरत्वस्य प्रकारान्तरेण प्रतीतावपि न तस्य शब्दवाच्यतेति स्पष्टम्।

अथ 'गुड भुङ्क्ष्व' इत्यत्र गुडत्वस्येव मधुरत्वस्यापि प्रकारतया तत्प्रकारकशाब्दबोधवारणाय गुडत्वप्रकारकगुडविशेष्यकशाब्दबोधं प्रति तादृशशक्तिज्ञानत्वेन कारणतया आकाशः शब्दाश्रय इतिवाक्याच्छाब्दबोधानापत्तिः, तत्राकाशत्वस्य शब्दाश्रयरूपतयावच्छेदकताया निरवच्छिन्नत्वादिति चेन्न। आकाशपदान्निर्विकल्पकोपस्थितेरेव स्वीकारेण तत्रेदृशहेतुत्वाकल्पनात्। आकाशत्वस्यापि जातित्वाच्च एतेन निर्विकल्पकस्वीकारे आकाशं द्रव्यमित्यत्र भिन्नप्रकारकोपस्थित्यभावादभेदबोधानापत्तिरिति परास्तम्। यदपि आकाशस्यैकव्यक्तित्वेनानुगमकधर्मानपेक्षणेऽपि नियतोपस्थितये शब्दाश्रयत्वमाकाशपदशक्यमिति तन्न। शाब्दिकमते आकाशत्वादेरपि जातित्वात्।

ननु घटघटत्वे इत्यादिनिर्विकल्पकस्य घटत्वादिप्रकारकत्वाभावात्कथं घटादिपदार्थज्ञानजन्यत्वमिति चेन्न। निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियतया तस्य कार्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगमात्॥ ५॥

(कलाटीका)

ननु प्रमाणत्वं प्रमाकरणत्वं तच्च तादृशशब्दस्य चेत्सर्वस्य श्रोतुस्तर्हि ततो बोधापत्तिरत आह-तत्रेति । तादृशतच्छब्दश्रोतॄणां मध्य इत्यर्थः । तत्र्वदर्शने मानाभावोऽत आह-नहीति । गम्यते बुध्यते । इतीति इत्यादीत्यर्थः । ननु वाक्यस्य वाक्यार्थे शक्तिस्वीकारे समभिव्याहारानन्त्येन गौरवमिति तन्त्रान्तरोक्तप्रकार एव सम्यगिति चेन्न । अप्रामाणिकत्वात् । तथापि तावत्कार्यकारणभावावश्यकत्वाच्च । न च घटप्रकारकशाब्दबोधमात्रे घटार्थकपदोत्तरसार्थकप्रत्ययनिपातान्यतरजन्योपस्थितिर्हेतुः एवं कर्मत्वविशेष्यकशाब्दबोधमात्रे कर्मत्वार्थक 'अम्' प्रत्ययप्रकृतिजन्योपस्थितिर्हेतुरिति सामान्यत एव कार्यकारणभावः । न च घटः कर्मत्वमित्यतो विपरीतव्युत्पन्नस्य तथाबोधाद् व्यभिचारः । घटबोधकपदोत्तरपदजन्यज्ञानत्वेन कर्मत्वबोधकपदप्राग्वर्तिपदजन्यज्ञानत्वेन च हेतुत्वाददोषात् ।

नन्वेवमपि पटादिलाक्षणिकघटपदघटितघटमानयेति वाक्यात्तथा बोधवारणाय घटबोधकत्वं घटबोधफलोपहितत्वं निवेश्यम् । एवञ्चान्योन्याश्रयात्तादृशकार्यकारणभावग्रहासंभव इति वाच्यम् । तत्र घटस्य वृत्तिजन्योपस्थित्यभावादेव तथा बोधवारणेन स्वरूपयोग्यत्वनिवेशेऽपि क्षत्यभावादिति वाच्यम् । कर्मत्वं घटः अम् घट इत्येतादृशसमभिव्याहारव्युत्पन्नानां ततस्तथा बोधव्यभिचारात् । तद्व्युत्पन्नातद्व्युत्पन्नविभागोच्छेदापत्तेश्च । न च यादृशबोधे यत्समभिव्याहारः कारणं तादृशबोधे तत्कारणत्वज्ञानस्यापि कारणत्वान्न दोष इति वाच्यम् । सामान्यविधतज्ज्ञानस्यापि सत्वात् ।

न च तद्व्युत्पत्तिविशिष्टशाब्दबोधे तद्तद्व्युत्पत्तिर्हेतुः । तद्धीजनकत्वज्ञानं च व्युत्पत्तिः । व्युत्पत्तिवैशिष्ट्यं च स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्तिकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनेति न दोष इति वाच्यम् । अनन्तकार्यकारणभावतादवस्थ्यात् । प्रत्ययत्वनिपातत्वाद्यजानतस्तथा कार्यकारणभावग्रहासम्भवाच्च । किञ्च सिद्धान्ते पदतदर्थादेः कल्पितत्वेन वस्तुतोऽसत्वेन भवदुक्तप्रकारस्य सर्वस्यापि दुर्वचत्वात् ।

न चास्तु वाक्ये तद्बोधकतयेच्छाविषयत्वादि परन्तु तस्य वृत्तित्वेऽपि किं मानमिति वाच्यम् । विनिगमनाविरहस्य कार्यकारण-

(कलाटीका)

भावलाघवस्य च तत्त्वसम्भवात् । वृत्तित्वं च सङ्केतविशेषसम्बन्धे-न वृत्तिपदवत्त्वमिति बोध्यम् । विस्तरस्त्वन्यत्र द्रष्टव्यः । तदेतद्बुद्धि निधायैव लघुभूतं कार्यकारणभावमाह—तद्धर्मेति । मन्मते ऽयमेक एव कार्यकारणभावः, तव तु सांसर्गिकविषयताशालितद्विषयकशा-ब्दबुद्धौ आकाङ्क्षाज्ञानकार्यकारणभावोऽधिकः । वृत्तिज्ञानकार्यका-रणभावे च प्रकारताविशेष्यतयोर्विशिष्य निवेश इत्यपरं च गौरवम् ।

एतेन घटमित्यानुपूर्वीज्ञानजन्यघटाद्युपस्थितिविशिष्टायां कर्म-ताविशेष्यकघटाद्यन्वयबुद्धौ स्वप्रयोज्यघटाद्युपस्थितिसम्बन्धेन घट-मित्यानुपूर्वीज्ञानत्वेन कारणत्वम् । एवं कलशमित्यानुपूर्वीज्ञानजन्य-घटाद्युपस्थितिविशिष्टायां कर्मताविशेष्यकघटाद्यन्वयबुद्धावपि ता-दृशोपस्थितिसम्बन्धेन कलशमित्यानुपूर्वीज्ञानत्वेनेति रीत्या प्रत्ये-कमेवानुपूर्वीज्ञानस्य कारणत्वं, वैशिष्ट्यं चैकक्षणावच्छेदेनैकात्मवृ-त्तित्वमिति नव्यनैयायिकोक्तमपास्तमिति भावः ।

उक्तभाष्योक्ताचाशङ्कते—यद्यपीति । तत्र प्रत्यक्षेणोपदेशादिना वा माधुर्यग्रहवतः सर्वस्येति भावः । तत् माधुर्यम् । तच्छब्देति । गुडशब्देनेत्यर्थः । मानान्तरेति । अनुमानेन व्यञ्जनया मनसा वेत्य-र्थः । वाक्यैकदेशन्यायेनापि न तथेत्याह—यत्र त्विति । मधुरमिच्छे-ति । प्राचां मतेनेदं सिद्धान्ते तु मधुरविशिष्टो गुड इत्येव बोध इति बोध्यम् । न त्विति । यदर्थे यत्प्रयोगस्तथार्थप्रतीतेरेव तदौचित्यमिति भावः । तत्र मानमाह—ध्वनितमिति । मानान्तरजन्यधीविषयत्वं (त-था ज्ञानं) चेत्यर्थः । तत्र हि दध्योदनादौ कथं सामर्थ्यमिति शङ्का-यां 'युक्तार्थसम्प्रत्ययाच्च सामर्थ्यं' दध्ना युक्तार्थतासम्प्रतिपत्तेः । अ-न्यथा दधीत्युक्ते बहवोऽर्था गम्यन्ते इति लोपपक्षे ऽनवस्था स्यादि-त्युक्तम् । दध्नेति पदवाच्येन युक्तो यो ऽर्थ उपसेकक्रियादिरूपस्तद-र्थता तस्य प्रतीयते इत्यर्थः । वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नेत्यस्यैव सो ऽर्थ इति तात्पर्यमिति भावः ॥ ५ ॥

विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन गृहीतशक्तिकस्य पुंसो घटपदाद्घटत्वविशिष्टघटबोधवारणाय तद्धर्माव-च्छिन्नेति । ज्ञाने वृत्तिवैशिष्ट्यं च स्वविषयकोद्बुद्ध-

(कलाटीका)

संस्कारसामानाधिकरण्य, स्वाश्रयपदविषयकत्वोभय-सम्बन्धेन बोध्यम् ।

अतो नागृहीतवृत्तिकस्य बोधः, नापि विस्मृतवृत्तिकस्य, नापि तद्वाचकपदाज्ञानवतः, नापि घटपदाश्रयत्वेनोपस्थिताकाशस्य, जनकतयोपस्थितचैत्रादेश्च बोधः । संस्काराजनकशक्तिग्रहसत्त्वे तेन शाब्दबोधजनने च न मानम् । संस्कारकल्पिका च वृत्तिस्मृतिरेव शाब्दबुद्धिरेव वेत्यन्यदेतत् ।

(कुञ्जिकाटीका)

व्यत्यासेनेति । घटत्वविशेष्यकशक्तिग्रहानन्तरं घटत्वप्रकारकशाब्दबोधवारणायेत्यर्थः । तद्धर्मावच्छिन्नेतीति । नन्वेवं तदादीनां बुद्धिस्थत्वावच्छिन्ने शक्तिग्रहात् तमानयेत्युक्ते बुद्धिस्थमानयेत्येव बोधः स्यान्न तु घटत्वादिविशेषरूपेण । अत एव वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतं तच्छब्देन परामृश्य स वह्निमानिति वाक्यजन्यशाब्दबोधे परामर्शजन्यत्वेनानुमितिलक्षणातिव्याप्तिरुक्ता दीधिताविति चेत् ।

अत्राहुः । सामान्यरूपेण शक्तावपि त्यदादितो विशेषरूपेणैवोपस्थितिः । उपस्थितिशक्तिग्रहयोः समानाकारकत्वप्रवादस्तु त्यदाद्यतिरिक्तविषय इति घटत्वादिविशेष एव शक्यतावच्छेदकः । तदादीनां नानार्थत्वमिष्टमेवेत्यन्ये । स्वविषयकेति । वृत्तिविषयको य उद्बुद्धसंस्कारः तत्सामानाधिकरण्यं वृत्त्याश्रयपदविषयकत्वं चेत्यर्थः । अस्ति च घटपदार्थनिरूपितवृत्तिविषयक उद्बुद्धसंस्कारः विषयतया घटपदज्ञानं च ।

अयम्भावः । घटादिपदस्य घटत्वादिविशिष्टे शक्तिरित्यादिवृत्तिविशेष्यकज्ञानानन्तरं तत्समानाकार एव संस्कार उत्पद्यते तादृशसंस्कारविशिष्टं पदज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः । नागृहीतवृत्तिकस्येति । वृत्तिविषयकसंस्काराभावात् पदान्तरविषयकवृत्तिसत्त्वे ऽपि पदान्तराच्छाब्दबोधवारणाय सामानाधिकरण्यनिवेशः । सामानाधिकरण्यं च विषयतयेव समवायेनापि बोध्यम् । नातश्चैत्रीयशक्तिग्रहा-

(कुञ्जिकाटीका)
नन्तरं मैत्रस्य शाब्दबोधः । विस्मृतवृत्तिकस्येति । बोध इत्यनेनान्वयः । उद्बुद्धसंस्काराभावादिति भावः। पदाज्ञानवत इति । तत्र विषयतया ज्ञानस्याभावात् । हस्तचेष्टादिनाप्यर्थंबत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय पदशब्दप्रयोगः । तन्निरूपितवृत्त्याश्रयत्वनिवेशस्य फलमाह—आश्रयत्वेनेति । तथाच शब्दस्याकाशगुणत्वाद्घटादिशब्दादाकाशस्योपस्थितावपि आकाशत्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तेर्घटादिशब्देऽभावान्न तद्बोध इत्यर्थः ।

यद्यपि वृत्तिज्ञानस्य पदज्ञानस्य वा ऽभावे कारणसमुदायरूपसामग्रीविरहादेव न कार्योत्पत्तिः सम्भवति, तथापि समुदायघटकसम्बन्धज्ञानार्थं सामानाधिरण्यनिवेशः । स्यादेतत् । स्मृतिं प्रत्यनुभव एव कारणम् उपेक्षात्मकज्ञानात्तु संस्कारानुत्पत्त्यैवास्मरणसम्भवे किं संस्कारहेतुतया । अन्यथा भ्रमणाभावादेव घटादीनामनुत्पत्तौ दण्डादीनामपि हेतुतानापत्तेरिति चेन्न । उद्बोधकानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे गौरवाल्लाघवेन संस्कारस्यैव हेतुत्वकल्पनात् । व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिरिति प्रवादस्तु निर्मूल एव । संस्कारशब्देनात्र वासनाविशेष उच्यते, न तु स्मृतिजनकतया तार्किकप्रसिद्धः। शाब्दबोधस्य स्मृतिरूपताया निराकरिष्यमाणत्वात् । चैत्रादेश्चेति । अस्ति हि पदव्यञ्जकतया चैत्रादेरुपस्थितिः ।

ननु घटादिपदवृत्त्यनुभवाव्यवहितोत्तरं शाब्दबोधानापत्तिः तत्पूर्वं संस्काराभावादत आह—संस्काराजनकेति । अनुभवस्य क्षणिकतया तत्रापि स्मरणादेव बोधादिति भावः । ननु उपेक्षात्मकशक्त्यनुभवानन्तरं संस्कारानुत्पत्त्या शाब्दबोधानापत्तिरत आह—तेनेति । ननु संस्कारस्यातीन्द्रियतया तत्सत्त्वे मानाभाव इत्यत आह—संस्कारकल्पिका चेति । स्मृतिरूपकार्येणैव कारणस्य संस्कारस्यानुमानात् । यद्यपि स्वरूपसदेव कारणं कार्यजनकं, न ज्ञातं, तथापि कल्पिकेत्यस्य हेतुत्वकल्पिकेत्यर्थः । ननु संस्कारस्य फलनाश्यत्वात् वृत्तिस्मृतौ संस्कारस्य नष्टत्वात् शाब्दबोधानापत्तिरत आह—शाब्दबुद्धिरेव वेति । चरमफलस्यैव संस्कारनाशकत्वमिति भावः । नचैवं स्मरणानन्तरं पुनः स्मरणानापत्तिरिति वाच्यम । तत्र स्मरणस्यैव संस्कारजनकत्वात्। तदुक्तं दीधितौ "जायते च पुनःपुनः स्मरणाद् दृढतरः संस्कार" इति ॥ ८ ॥

(कलाटीका)

तद्धर्मावच्छिन्नेति निवेशस्य फलमाह—विशेषणेति । एतत्प्रयोगोपपत्तिर्भावप्रकाशे स्पष्टा। घटावच्छिन्नघटत्वे घटपदं शक्तमित्यादिरूपेणेत्यर्थः । तन्निवेशे तु समानप्रकारकत्वलाभान्न दोष इति भावः नतु विषयितासम्बन्धेन वृत्तिविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वे विस्मृतवृत्तिकस्य तत्तद्वाचकपदाद्यज्ञानवतश्च शाब्दबोधापत्तिरत आह-ज्ञाने इति । उभयत्र स्वपदेन वृत्तिः । तथा च तदुभयसम्बन्धेन तादृशवृत्तिविशिष्टं ज्ञानं हेतुरिति सिद्धम् । पदेति । पदादीत्यर्थः । आदिना वाक्यम् । यद्वा पदशब्दो यौगिको वाक्यपर एव । तथैव वाच्ये एवमुक्तेरस्य पदशास्त्रत्वसूचनाय मतान्तरसङ्ग्रहाय चेति बोध्यम् ।

तत्समुदितस्य फलमाह—अत इति । उक्तसमुदितस्य कारणत्वादित्यर्थः । तत्र वृत्तिज्ञानकारणत्वफलमाह—नागृहीतेति । स्वविषयकोद्बुद्धेत्यस्य फलमाह—नापि विस्मृतेति । केवलोद्बुद्धेत्यस्यापीदमेवफलम् । अन्यविषयकोद्बुद्धसंस्कारसामानाधिकरण्येनातिप्रसङ्गनिरासाय-स्वविषयेति । स्वाश्रयपदेत्यस्य फलमाह । तद्वाचेति यत्किञ्चित्पदविषयत्वमादायानतिप्रसङ्गाय स्वाश्रयेति । निरूपकत्वेन स्वाश्रयार्थमादायानतिप्रसङ्गाय-पदेति । विशिष्टस्य कृत्यं तु तदेव । वृत्तीत्यंशस्य फलद्वयमाह—नापि घटपदादाश्रयेति । सिद्धान्ते शब्दस्य द्रव्यत्वेन समवायासम्भवादिति भावः ।

एतेन घटपदादुपस्थिताकाशादेः शाब्दबोधविषयत्ववारणाय शाब्दबोधे वृत्तिग्रहजन्योपस्थिति हेतुः, वृत्तित्वं शाब्दबोधहेतुपदार्थोपस्थित्यनुकूलशब्दतदर्थसम्बन्धत्वमित्यपास्तम्, उक्तयुक्तेः। किञ्च तत्प्रकारकतद्विशेष्यकतत्संसर्गकबोधे तत्तत्समभिव्याहारज्ञानरूपाकाङ्क्षायास्तत्कारणत्वज्ञानस्य च कारणतायास्तार्किकादिसम्मततया तयैवाकाशादिवारणसम्भवेन पदार्थोपस्थितिकारणताशरीरे वृत्तिग्रहजन्यत्वानिवेशस्य विफलत्वात् । किञ्च शक्तिग्रहांशे उद्बुद्धसंस्कारस्य तदुपस्थितिं विनापि बोधानुभवेन पदार्थोपस्थितेः कारणत्वे मानाभावात् । किञ्च पदार्थोपस्थितित्वापेक्षया पदार्थविषयकत्वेनैव लाघवात्कारणत्वौचित्यात् तादृशश्च शक्तिसंस्कार एवेति भावः । शब्दस्य जन्यत्वम् तेनाह-जनकेति ।

नन्वेवं यच्छक्तिग्रहात्संस्कारो नोत्पन्नस्तत्र स्वविषयकोद्बुद्धसं-

(कलाटीका)

स्कारसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वृत्तिवैशिष्ट्याभावाच्छाब्दबोधानापत्तिरत आह । संस्कारेति । ननु यत्र शक्तिग्रहः संशयात्मकस्तत्र संस्कारो नेति तत्सत्त्वमत आह—तेनेति । तादृशशक्तिग्रहेणेत्यर्थः । निश्चयस्यैव शाब्दबुद्धिजनकत्वात् शक्तिग्रहाव्यवहितोत्तरक्षणे तु शाब्दबोधो न शब्दज्ञानाभावादितिभावः । 'ननु यजेत स्वर्गकाम' इति श्रुत्या यागस्य कारणत्वे बोधिते कालान्तरभाविस्वर्गं प्रत्याशुतरविनाशिनो यागस्य कारणत्वानुपपत्तिरिति संस्कारस्तत्र कल्प्यते तद्वत्प्रकृते किं कल्पकमत आह—संस्कारकल्पीति । ननु तत्र वृत्तिस्मृतावेव किं मानमत आह । शाब्देति । अन्यथानुपपद्यमानकार्येण कारणकल्पनादिति भावः ॥ ८ ॥

सा च वृत्तिस्त्रिधा । शक्तिर्लक्षणा व्यञ्जना च । तत्र शक्तिः कः पदार्थ इति चेत् ?

"अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य" इत्याकारा, "इदं पदमिममर्थं बोधयतु" इत्याकारा वेश्वरेच्छा । तस्याश्च यद्यपि विषयत्वलक्षणः सम्बन्धः पदे, अर्थे, जन्यजनकभावे, बोधे च; तथापि तस्यां बोधनिष्ठजन्यतानिरूपकजनकतावत्त्वेन विषयो वाचकः, तस्यां बोधविषयत्वेन विषयो वाच्य इति नातिप्रसङ्गः । यद्यपि प्रथमशक्तिग्रहो वाक्ये एव तथापि आवापोद्वापाभ्यां शास्त्रकृत्कल्पिताभ्यां तत्तत्पदे शक्तिग्रह इति बोध्यम् । यद्वा, तादृशबोधविषयको बोध एव सेति नैयायिकाः ।

(कुञ्जिकाटीका)

वृत्तिस्त्रिधेति । त्रिधेति धाप्रत्ययः प्रकारे । स च सामान्यस्य भेदको विशेषः । इह च वृत्तित्वं सामान्यं शक्तित्वादिर्विशेषः । तथा च विशेषत्रयवती वृत्तिरित्यर्थः । एतच्च स्वरूपकथनमात्रम् । शक्तिज्ञानलक्षणाज्ञानयोः कार्यकारणभावस्त्वेक एव । तथा हि शक्तित्वा-

(कुञ्जिकाटीका)

वच्छिन्नसांसर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपितार्थनिष्ठ-विशेष्यताकज्ञानत्वेन शाब्दबोधं प्रति कारणता, शक्तिसम्बन्धेन शक्यसम्बन्धेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्गत्वात् । यत्तु शक्तिलक्षणान्यतरत्वं वृत्तित्वमिति तन्न, द्योतकानामसङ्ग्रहापत्तेः । तार्किकमतमनुवदति–अस्माच्छब्दादिति । ननु बोध्यत्वप्रकारकेश्वरेच्छायाः शक्तित्वे ऽर्थधर्मत्वापत्तिरित्यरुचेराह—इदमिति ।

तस्याश्चेति । ईश्वरेच्छा पदे ऽर्थे जन्यजनकभावे चेति सर्वत्र शक्तिःप्रासेत्यर्थः । यद्यपि मुख्यविशेष्यतार्थनिष्ठैव तथापि लोमवान् पशुपदाद् बोध्य इति शक्तिग्रहे मुख्यविशेष्यताराहितस्य लोमादेरपि बोधान्न तथोक्तम् । तस्यामिति । बोधजनकत्वेनेच्छाविषयो वाचक इत्यादिरर्थः । नातिप्रसङ्ग इति–न सम्बन्धादौ वाचकत्वापत्तिः । प्रथमशक्तिग्रह इति । बालानां वाक्यादेवार्थबोधात् । आवापः पदान्तरप्रक्षेपः । उद्वापः निष्काशनम् । घटमानय, घटं नय इत्यादि । शास्त्रकृदिति । पदविभागस्य काल्पनिकत्वात् । वस्तुतो घटमानय घटं नयेत्यादिवाक्यमखण्डमेवेति भावः । यद्यपि तार्किकमते नाखण्डं वाक्यं तथापि पदविभागेन कल्पित एवार्थविभाग 'वाक्येनैवार्थसमाप्ति' रिति प्रागेवोक्तत्वात् ।

ननु ईश्वरेच्छैव शक्तिरित्ययुक्तमीश्वरज्ञानकृत्योरपि विनिगमनाविरहेण शक्तिरूपत्वसम्भवादतस्तत्रेष्टापत्तिमाह । यद्वेति । सा शक्तिः । तन्नेति । घटमानयेत्यादिवाक्यं श्रुतवता प्रयोज्येनानीतं घटं पश्यन् बालो ऽनुमिमीते अयं घटानयनकार्यताज्ञानवान् घटविषयकचेष्टावत्त्वादिति । ततः कारणं विना कार्यानुत्पत्त्या अखण्डवाक्यस्य तत्कार्यकारणत्वमवधारयति । ततो वाक्यार्थयोः सम्बन्धाभावे बोधकत्वासम्भवात् कल्पनाया बोधजनकत्वज्ञानोत्तरकालभावित्वात् बोधजनकत्वस्य सम्बन्धत्वं कथमित्यर्थः । प्रथमतो हि बोधजनकत्वग्रहो भवति पश्चात् सम्बन्धः कल्प्यत इति भावः ॥ ९ ॥

(कलाटीका)

मतान्तरासामञ्जस्यसूचनाय तां विभजते=सा चेति । अनेन सङ्गतिः सूचिता । तत्र–तासु वृत्तिषु । दूषयितुं तावदाह अस्मादिति शब्दात्—पदात् । बोद्धव्ये एवार्थान्तर्भावः । अर्थविशेष्यकेच्छामुक्त्वा

(कलाटीका)
विनिगमनाविरहात्पदनिष्ठत्वाच्च शक्तेः पदविशेष्यिकामाह । इदं पद-मिति । ईश्वरेच्छेति । शक्तिरित्यस्यानुषङ्गः । अयमेव तदीयसङ्केत इ-ति व्यवह्रियते नैयायिकैः । नन्वेवं वाच्यवाचकव्यवस्थानुपपत्तिस्त-स्याः सर्वत्राविशेषादित्याशयेन शङ्कते । तस्याश्चेति । इच्छाया इत्यर्थः एवमग्रेऽपि । जनकतेति । प्राधान्येन बोधविषयत्वानवच्छिन्नेत्यपि जनकताविशेषणं बोध्यम् । यथाश्रुते ऽतिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव । ना-स्तीति । पदं वाच्यमर्थो वाचक इत्यादीत्यर्थः । एतेनेश्वरेच्छाया अ-तिप्रसक्तत्वान्न तस्याः शक्तित्वमित्यपास्तम् । ननु पदे शक्तिग्रहस्यै-वाभावेन कथं पदघटिता सेत्याशयेन शङ्कते । यद्यपीति । आवापः—पदान्तरप्रक्षेपः । उद्वापो—विद्यमानपदत्यागः । तयोरवास्तवत्वादा-ह—शास्त्रकृदिति । विनिगमनाविरहादेवाह—यद्वेति । एतच्छब्दजन्या-र्थबोधविषयकेश्वरज्ञानमेव शक्तिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

तन्न, प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धव्यवहारं पश्यता बा-लेन प्रयोज्यस्य प्रवृत्त्या तस्य ज्ञानमनुमाय ज्ञानस्य चोपस्थितत्वाच्छब्दमेव कारणत्वेन गृहीत्वा असम्ब-द्धस्य कारणत्वानुपपत्तिज्ञानपूर्वकं कल्प्यमानस्य स-म्बन्धस्य स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृहीतजनकत्वघटि-तस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । एतेन बोधजनकत्वमेव प-दपदार्थयोः सम्बन्ध इत्यपास्तम् । विनिगमनाविरहे-णेच्छाबोधयोरुभयोः शक्तित्वकल्पने गौरवाच्च । किञ्चैवमिदमस्माद्भवत्वितीच्छाविषयत्वमेव जनकत्वं स्यादिति बहूपप्लवः । किञ्च प्रमाणानां जनकत्वतद्घटि-तसमूहातिरिक्तसम्बन्धेनैव प्रमेयसम्बद्धानां ज्ञानज-नकत्वदर्शनेनेह तयोः सम्बन्धत्वानौचित्यम् । अ-न्यथा 'धूमाद्वह्निज्ञानं जायताम्' इति, इच्छाविष-यत्वमेव वा हेतुसाध्ययोः सम्बन्धः स्यादिति व्या-प्त्युच्छेदः ।

(कलाटीका)

किञ्च इच्छाया जनकत्वस्य वोभयवृत्तित्वाभावः। इच्छाविषयबोधीयविषयतायामिच्छाश्रयतानियामकत्वाभावात्। 'सम्बन्धो हि सम्बन्धिभ्यां भिन्न उभयाश्रितः' इति, 'द्विष्ठः सम्बन्धः' इति च, 'विशिष्टबुद्धिनियामकः' इति चाभियुक्तव्यवहारात्। न हि तत्र 'विषय इच्छावान' इत्यादिव्यवहारोऽस्ति। जनकता शक्तिरिति पक्षे बोधजनकतायाः पदेऽर्थे च सत्वेऽपि तयोः परस्परं सम्बन्धस्य दुरुपपादत्वात्। ज्ञाने विषयस्य कर्तुश्च कारणत्वेऽपि तयोः परस्परं विशिष्टबुद्ध्यदर्शनात्। अर्थपदयोः सम्बन्धस्य दुरुपपादत्वात्।

(कुञ्जिकाटीका)

प्रयोज्यस्य प्रवृत्त्या। घटाद्यानयनेन। तस्य ज्ञानमिति। एतद्वाक्यार्थज्ञानं प्रयोज्यस्य जातमित्यनुमायेत्यर्थः। ज्ञानस्येति। प्रयोज्यनिष्ठज्ञानस्य तु तद्वाक्यमेव कारणं वाक्यवाक्यार्थयोश्चासम्बन्धे बोधकता न स्यादिति तयोः सम्बन्धः कल्प्यत इत्यर्थः। स्वयमनुपपद्यमानत्वेनेति। प्रथमतोऽसम्भवादित्यर्थः। गृहीतेति। ज्ञातेत्यर्थः। बोधजनकत्वरूपसम्बन्धस्य ज्ञातुमशक्यत्वादिति यावत्। अपास्तमिति। बोधजनकत्वज्ञानानन्तरमेव सम्बन्धत्वकल्पनात्। किञ्च बोधकत्वस्यैव वाचकत्वे माधुर्यादिव्यञ्जके स्पर्शादिवर्णेऽतिव्याप्तिः।

विनिगमनाविरहेणेति। ईश्वरेच्छाया ईश्वरज्ञानस्य वा शक्तित्वमित्यत्र विनिगमनाविरह इत्यर्थः। किञ्चैवमिति। दण्डाद्घटो जायतामितीच्छाविषयत्वमेव दण्डादौ कारणत्वं स्यादित्यर्थः। तस्माद्दण्डादिनिष्ठा शक्तिः स्वरूपसती कार्योत्पादिका, शब्दनिष्ठा तु ज्ञातैव शाब्दबोधोपयोगिनीति वैलक्षण्यमावश्यकमिति भावः। किञ्च स्वर्गादिजनकत्वमेव यागादौ कारणत्वं वाच्यं, तथा च स्वर्गजनकत्वेन पूर्वं ग्रहाभावात् स्वर्गकामो यजेतेतिवाक्याच्छाब्दबोधानापत्तिः। बहूपप्लव इति। अन्यत्रापि कारणत्वस्यातिरिक्तस्य सिद्ध्यनापत्ति-

(कुञ्जिकाटीका)

रित्यर्थः। तस्मादीश्वरेच्छा कारणत्वस्यैव नियामिकेति भावः। प्रमाणानामिति। संयोगादिसम्बन्धेन घटादिसम्बद्धानामेव चक्षुरादीनां घटादिबोधकत्वदर्शनादिहापि प्रमाणप्रमेययोः सम्बन्धान्तरमेवोचितम्, जनकत्वस्य जनकत्वघटितस्य वा सम्बन्धत्वं नोचितमित्यर्थः।

अन्यथा। जनकत्वादेः सम्बन्धत्वे सति। ज्ञायमाने धूमे। धूम एव हेतुर्न तु धूमज्ञानमित्यभिप्रेत्य धूमादित्युक्तम्। व्याप्त्युच्छेद इति। व्याप्तिर्नाम साहचर्यनियमः तस्या हेतुत्वमुच्छिद्येतेत्यर्थः। तस्माज्जनकत्वघटितः सम्बन्धो नोचित इति भावः। इच्छाया जनकत्वस्य वेति। यो हि घटभूतलयोः संयोगवत्तदुभयस्मिन्नपि सम्बन्धिनि वर्तते स एव सम्बन्धो भवति। जनकत्वादितु पदमात्रवृत्तीत्युभयवृत्तित्वाभावान्न सम्बन्धत्वमित्यर्थः। इच्छाया उभयवृत्तित्वाभावमुपपादयति-इच्छेति। इच्छाविषयो यो बोधस्तदीयविषयतया इच्छाश्रयतानियामकत्वाभावादित्यर्थः। तत्र हि न पदं नापि पदार्थ इच्छाविषयः किन्तु बोध एव, बोधविषयतयैव च इच्छाश्रयता वाच्या सा च न सम्भवति, अयं शब्दः अयमर्थो वा इच्छावानिति प्रतीत्यभावादिति भावः।

सम्बन्धत्वाभावं वक्तुं प्रथमतः सम्बन्धस्वरूपं दर्शयति—सम्बन्धो हीति। यद्यपि विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं विशेष्यविशेषणयोरपि, तथापि तयोर्विशिष्टबुद्धावपि विषयत्वात्तद्व्युदासः। घटवद्भूतलमित्यादिविशिष्टबुद्धिवत्प्रकृते विशिष्टबुद्धिर्नास्तीत्याह—न हीति। तत्रेति। इच्छाविषयो यो बोधस्तदीयविषय इत्यर्थः। ननु शब्दवदर्थस्यापि शाब्दबोधे निमित्तत्वादस्त्युभयत्र बोधजनकत्वाख्यः सम्बन्ध इत्यत आह—सत्त्वे ऽपीति। दुरुपपादत्वादिति। नहि दण्डचक्रयोरुभयोर्घटजनकत्वे ऽपि परस्परं सम्बन्धोऽस्तीत्यर्थः। सम्बन्धाभावादिति पाठे ऽप्ययमेवार्थः। एतदेवाह—ज्ञाने इति। अन्यथा विषयपुरुषयोरपि बोधहेतुत्वात् पुरुषविषययोः सम्बन्धे तयोर्विशिष्टबुद्ध्यापत्तिरित्यर्थः। ननु बोधजनकत्वस्याश्रयतया पदे, निरूपकतया चार्थे ऽपि सत्त्वादस्तु सम्बन्धत्वमिति चेन्न। निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वात् ॥ १० ॥

(कलाटीका)

प्रयोज्यस्येति प्रयोजकवृद्धोच्चारितशब्दश्रवणानन्तरमित्यादिः। तस्य-प्रयोज्यस्य। शब्दमेव-प्रयोजकवृद्धोक्तमेव। असम्बद्धस्य शब्दस्येति शेषः। कल्प्येति। पदपदार्थयोरिति भावः। सम्बन्धस्य-भवदुक्तस्येति शेषः। स्वयमात्मनेत्यर्थकं गृहीतेत्यत्रान्वेति। घटितस्य-तादृशेच्छाज्ञानान्यतररूपस्य। आद्यं पञ्चम्या जनकत्वमुक्तम् द्वितीये बोधयत्विति ण्यन्तस्य तद्विषयकबोधं जनयत्वित्यर्थेन तदुक्तम्। तथा च स्वसामानाधिकरण्येन तस्य तत्प्रतिबन्धकत्वेन तद्रूपकारणाभावेन दुष्करस्तद्ग्रह इति भावः।

दीक्षितभूषणोक्तं मतं निराचष्टे। एतेनेति। उक्तदोषेणेत्यर्थः। सम्बन्धः शक्तिपदवाच्यः। एतेन वैयाकरणमतत्वेन तदनूद्य नव्यनैयायिककृतं तत्खण्डनमपास्तम्। वैयाकरणभाष्यकारादीनां तन्मताभावात्। आद्ये दोषान्तरमाह। विनीति। ननु ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यत्र क्रमदर्शनेन प्राथम्यमेव ज्ञानस्य तत्त्वे विनिगमकम्। अत एवोत्तरपक्षत्वेन तदुक्तम्। यद्वा इच्छात्वस्याविवक्षणेन तस्यापि शक्तित्वमिष्टम्। किञ्चाधुनिकसङ्केतस्येच्छात्वदर्शनेन तस्या एव तत्त्वमत एव मुख्यपक्षत्वेन प्राक् तदुक्तिरत एवाह—किञ्चैवमिति। इच्छायाः शक्तित्वाङ्गीकारे इत्यर्थः। यद्यपि प्राग्वदत्रापि विषयत्वं जनके जन्ये जन्यजनकभावे भावने च, तथापि भवनाश्रयत्वेन यस्तद्विषयः स जन्यः तदुपादानत्वेन यस्तद्विषयः स जनकः इति नातिप्रसंग इतिभावः। इच्छेति। तादृशविषयत्वावच्छिन्नेत्यर्थः। एतेन तदन्यत्वव्यावृत्तिः।

तेन स च सङ्केतस्तद्विषयत्वरूपो न तद्रूपः। एतदाशयेनैव शक्तिः पदार्थान्तरमित्युक्तिर्नव्यानां, विषयत्वस्य पदर्थान्तरत्वादिति नव्यनैयायिकोक्तमपास्तम्। बह्वपेति। सकलशास्त्रव्यवहारोच्छेद इत्यर्थः। एवं तयोः पदपदार्थसम्बन्धत्वमुरीकृत्य तद्ग्रहासम्भवादिरूपदोषजातमुक्त्वा तयोस्तत्सम्बन्धत्वमेवायुक्तमित्याह—किञ्च प्रमाणानामिति। प्रत्यक्षादीनामित्यर्थः। जनेति। जनकत्वं तद्घटितश्चेच्छारूपो ज्ञानरूपो वा यः सम्बन्धस्तदुभयान्येत्यर्थः। सम्बन्धेनैव। संयोगादिनैव। घटादीत्यर्थः। इह-शब्दप्रमाणस्थले। तयोः—जनकत्वतद्घटितयोः। सम्बन्धत्वेति—तत्सम्बन्धत्वेत्यर्थः। विपक्षे

(कलाटीका)

दोषान्तरमाह–अन्यथेति। अत्र तथाङ्गीकारे इत्यर्थः। इच्छाविषयेति। सांसर्गिकविषयतयेच्छा इत्यर्थः। एवं प्रागपि। द्वितीये आह। तद्बोधेति। आदिना परामर्शः। उच्छेद इति। इष्टापत्तिस्तु तेन कर्तुमशक्येति भावः।

इत्थं तयोः सम्बन्धत्वमभ्युपेत्योक्तम्। वस्तुतस्तल्लक्षणानाक्रान्तत्वात्तत्त्वमेव तयोर्न सम्भवतीत्याह। किञ्चेच्छाया इति। तयोरुभयवृत्तित्वाभावे हेतुमाह। विषयतायामिति। तत्सामान्ये इत्यर्थः। एवमग्रे ऽपि। ननु तयोराश्रयतानियामकत्वाभावे ऽपि सम्बन्धत्वे किं बाधकमत आह। सम्बन्धो हीति। हि यतः सम्बन्धस्तादृशस्तादृशस्तादृश इत्यभियुक्तव्यवहारस्तस्मात्तस्य तत्त्वेनेत्यर्थः।तत्र मध्यमव्यवहारो हरेः अन्यौ तु तान्त्रिकाणाम्। तथा च सम्बन्धिभिन्नत्वे सति उभयाश्रितत्वे सति विशिष्टबुद्धिनियामकत्वं सम्बन्धत्वम्। अस्ति च समवायादौ। रूपवानित्यादिप्रतीतेः। तत्राद्येनाभेदस्य सम्बन्धत्वनिरासः। द्वितीयेन केवलजन्यत्वादेः। तृतीयेन वृत्त्यनियामकविषयत्वादेः। एवञ्च तयोरपि सम्बन्धत्वासम्भव इति भावः।

ननु तयोस्तदनियामकत्वे एव किं मानमत आद्यं आह। न हीति। तत्र तयोर्मध्ये। प्रकृताशयेनाह। इच्छेति। इच्छाया विषयो यो बोधस्तदीया या विषयता अर्थनिष्ठा तस्यामित्यर्थः। सत्यामिति शेषः। यद्वा तत्रत्यस्यैव व्याख्या–इच्छेति। अनेनैव हि सम्बन्धेनेच्छाविषयस्य वाच्यत्वमुक्तमिति भावः। आदिना विषयो ज्ञानवानित्यस्य परिग्रहः। ननु सामान्यतो जनकताया जन्याश्रयतानियामकत्वाभावेन तदसम्बन्धत्वे ऽपि पद–अर्थोभयवृत्तित्वेन तद्भिन्नत्वेन च पद-अर्थयोः सम्बन्धत्वं कुतो न अतो द्वितीयेऽपि तदेव वक्तुमाह। बोधेति। सम्बन्धस्यदुरुपेति। घटादिजनकत्वस्य दण्डादिसर्वानिष्ठत्वे ऽपि तस्य तेषां मिथो ऽसम्बन्धत्ववत्। नन्वत्र तस्याः पदवृत्तित्वे ऽपि अर्थ वृत्तित्वे मानाभावः, किञ्च तथा सति तत्सम्बन्धत्वमपि स्यादत आह। ज्ञाने इति। विषयस्यार्थस्य। कर्तुः शब्दस्य। तयोः कर्तृविषययोः। सम्बन्धस्य बोधजनकतारूपस्य। तस्मात् जनकत्वस्यापि न सम्बन्धत्वमिति तयोस्तत्त्वं दूरापास्तमेवेति भावः॥

तस्मात् पदपदार्थयोः सम्बन्धान्तरमेव शक्तिः वाच्यवाचकभावापरपर्याया । तद्ग्राहकश्चेतरेतराध्यासमूलकं तादात्म्यम् । तच्च सङ्केतः । तस्यापि च पदनिष्ठशक्त्युपकारकत्वाच्छक्तिरिति व्यवहारः । तस्य सम्बन्धत्वाभावात्, भेदाभेदरूपस्य तस्य तत्त्वासम्भवात्, तद्घटकभेदस्याभेदस्य वा तत्त्वादर्शनात् । अभेदस्यापि तत्त्वं खण्डयिष्यते ।

(कुञ्जिकाटीका)

वाच्यवाचकेति । कारणतारूपा शक्तिः शब्दे प्रसिद्धैव, अर्थे शक्तिर्वाच्यतारूपैव । अध्यासेति । अन्यस्मिन्नन्यधर्मावभासो ऽध्यासः तन्मूलकं तादात्म्यं, न तु वास्तवमित्यर्थः । ननु सङ्केत एव तादात्म्यमिति व्याख्यास्तु सङ्केतग्रहानन्तरमेव तादात्म्याध्यासादिति चेन्न । देवदत्तो ऽयमिति तादात्म्यमेव सङ्केत इत्यर्थः । तस्यापीति । तादात्म्यस्यापीत्यर्थः। पदपदार्थयोरारोपिततादात्म्यस्य शक्तिग्राहकत्वात् शक्तित्वमपीति भावः ।

ननु तादात्म्यमेव शक्तिरस्तु किं भेदस्वीकारेणेत्यत आह—। तस्येति । तादात्म्यस्येत्यर्थः । सम्बन्धत्वाभावमुपपादयति । भेदाभेदेति । वास्तविकभेदे सति आरोपिताभेद एव हि तादात्म्यं, तस्य च सम्बन्धत्वं न सम्भवतीति भावः । अत्रैव हेतुमाह—तद्घटकस्येति । तादात्म्यघटकस्य भेदस्य अभेदस्य वा सम्बन्धत्वमन्यत्र न दृष्टमित्यर्थः । ननु भेदस्य सम्बन्धत्वाभावे ऽपि नीलो घट इत्यादावभेदस्य सम्बन्धत्वं दृष्टमत आह—खण्डयिष्यत इति । सम्बन्धिभेदनियतत्वात् सम्बन्धस्येति भावः ॥ ११ ॥

(कलाटीका)

तदाह-। तस्मादिति । सम्बन्धान्तरम्-। उक्तेच्छादिभिन्नम् । अस्योभयनिष्ठत्वायाह-। वाच्येति । प्राचीनादिमतासंगत्यायाऽह । तद्ग्राहकमिति। वृद्धव्यवहारादिवदिदमपि तद्ग्राहकमित्यर्थः । इतरेतरेति बहुव्रीहिः तादात्म्यपदार्थमाह । तच्चेति । तादात्म्यं चेत्यर्थः । सङ्केत इति । भेदाभेदरूपो द्विविधः सङ्केतः संबन्ध। नन्वेवं तार्किकाणां कथं शक्तिव्यवहा-

कलाटीका ।

रो ऽत आह—तस्यापिचेति । सङ्केतरूपतादात्म्यस्यापि चेत्यर्थः । पदनिष्ठोक्तरूपशक्तिग्राहकत्वात् भाक्तव्यवहार इति भावः । ननु मुख्य एव कुतो नेत्यत आह । तस्येति—सङ्केतस्येत्यर्थः । सम्बन्धत्वाभावादिति तयोः सम्बन्धत्वाभावादित्यर्थः । तत्त्वमेव च शक्तिपदस्य मुख्यप्रवृत्तौ निमित्तमिति भावः। ननु तदेव कुतो न?इत्यत आह। भेदेति । तस्य—तादात्म्यस्य । ननु तदपि कुतो नात आह—तद्घटकेति । तादात्म्यघटकेत्यर्थः । यद्यपि उभयोरसम्बन्धत्वेन चेत्युचितं तथाप्यन्यतरस्या सम्बन्धत्वेऽपि विशिष्टस्य सम्बन्धत्वशङ्कानिरासायाह—वेति । अदर्शनादिति । अन्यत्रेति शेषः । तथा च यद्यन्यत्र तथास्यात्तर्हि अवयवान्यावयव्यभावेन तद्रूपतादात्म्यस्य तत्त्वेन तद्रूपस्य सङ्केतस्यापि तत्त्वान्मुख्य एव व्यवहारः स्यान्न च तथेति भावः । ननु तद्घटकभेदस्य तत्त्वेन तत्त्वस्यान्यत्रादृष्टत्वे ऽप्यभेदस्यतत्त्वेन सम्बन्धत्वं नीलोत्पलादौ दृष्टमत आह । अभेदेति । अपिरुक्तेच्छादेः संयोगस्य च समुच्चायकः । तत्त्वम्—सम्बन्धत्वम् । सुबर्थनिर्णय इति भावः ॥ ११ ॥

तदुक्तं पातञ्जलभाष्ये—"सङ्केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको यो ऽयं शब्दः सोऽर्थो, योऽर्थः स शब्दः" इति । (इतरेतराध्यासो रूप्यतेऽनेनेति करणे घञ्) ?। स्मृत्यात्मक इत्यनेन ज्ञातस्यैव सङ्केतस्य शक्तिबोधकत्वं दर्शितम् । किञ्च पाणिन्यादिस्मार्तसङ्केतस्यैव वाचकतानियामकत्वं न त्वाधुनिकस्येत्यपि दर्शितम् । एवञ्चाधुनिकसङ्केतस्थले द्वादशेऽह्नि क्रियमाणनामस्थले लक्षणा । तत्र घटगोविन्दादिगुणाद्यारोपेण तन्मूलकतत्प्रवृत्तिनिमित्तारोपेण च बोधः । सम्बन्धश्च स्वशक्तसङ्केतविषयत्वम् । एतदर्थमेव सङ्केतोपयोगः ।

अत एव "तस्य भावः" (पा० सू० ५ । १ । ११९) इति सूत्रे भाष्ये 'डित्थादिषु प्रकृत्यर्थव्यतिरि-

त्वप्रत्ययार्थाभावाद्भावप्रत्ययान्तवृत्तिर्न प्राप्नोति, डित्थत्वम्' इत्याशङ्क्य "प्राथमकल्पिकडित्थेन कृतां क्रियां गुणान् वा यः कश्चित् करोति स उच्यते 'डित्थत्वं ते एतद्' एवं डित्थाः कुर्वन्ति।

(कुञ्जिकाटीका)

नन्वस्यार्थस्यायं शब्दो वाचक इत्याकारकसङ्केते शब्दार्थयोस्तादात्म्यभङ्ग इत्यत आह। सङ्केतस्त्विति। इतरेतराध्यासः—परस्परात्मकतारोपः। इतरेतराध्यासो रूप्यते ऽनेनेति करणे घञ्। इतरेतराध्यासग्राह्य इत्यर्थः। स्मृत्यात्मक इति। स्मृतौ आत्मा यस्येत्यर्थात् स्मृतिविषय इत्यर्थः। अत एव वक्ष्यति ज्ञानस्यैवेत्यादि। शक्तिबोधकत्वम्—शक्तिग्राहकत्वम्। स्मृतिपदस्यार्थान्तरमाह। किञ्चेति। त्रयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति पक्षे संज्ञामात्रस्य व्युत्पन्नतया योगलभ्यक्रियायास्तत्रारोप एव। न हि तत्र शक्तिरस्ति पाणिन्यादिस्मृतिप्रकाशितेश्वरसङ्केताभावात् इत्याह—एवञ्चेति। गोविन्देति। प्रसिद्धगोविन्दगुणारोपेणाधुनिकगोविन्दप्रयोग इत्यर्थः। आरोपहेतुं सम्बन्धं दर्शयति-। स्वशक्तेति। गोविन्दे शक्तो यो गोविन्दशब्दः तत्सङ्केतस्य विषय आधुनिकगोविन्दः। ननु गोविन्दादिपदानां लक्षणाश्रयणे सङ्केतानुपयोग इत्यत आह। एतदर्थमेवेति। उक्तसम्बन्धज्ञानार्थमेवेत्यर्थः।

आरोपे भाष्यसंमतिं दर्शयति। अत एवेति। प्रत्ययार्थाभावादिति। यदृच्छाशब्दे पुरुषेच्छाया एव निमित्ततयाऽर्थगतस्य कस्यचित् प्रवृत्तिनिमित्तस्यानपेक्षणात् त्वप्रत्ययो न प्राप्नोतीति भावः। भावप्रत्ययान्तेति। भावार्थकप्रत्ययान्ता वृत्तिरित्यर्थः। कृत्तद्धितत्यादिवृत्तिगणनायां तद्धितशब्दस्य तद्धितान्तपरत्वात्।

कलाटीका।

तस्य तन्मूलत्वे मानमाह— तदुक्तमिति। व्यासेनेति शेषः। इतरेतरेति। सङ्केतकर्तुराहार्येतरेतराभेदारोपरूपो य इतरेतराध्यासस्तद्रूप इत्यर्थः। अभेदारोपे बीजं त्वविभाग एव त्रयाणामपि बुद्धिधर्मत्वेन परस्परमविभागात्। अध्यासस्वरूपमाह। यो ऽयमिति। 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिषु, वृद्धिरादैजित्यादिव्याकरणे, कम्बुग्रीवादि-

कलाटीका ।

मान्घट, इत्यादौ लोके, अमरा निर्जरा देवा इत्यादौ कोशे, च यो ऽयं शब्दः सो ऽर्थो यो ऽर्थः स शब्द इत्येवमितरेतराध्यासरूपस्यैव सङ्केतस्य दर्शनात्। शब्दवाच्यत्वलक्षणायां प्रमाणाभावात् गौरवाच्चेति भावः। एवं भूते एव सङ्केते मुख्ये सति कथं चिदिदं परिकल्प्यार्थस्यायं वाचक इति कदाचित्सङ्केतो यथा उञः प्रगृह्य मिति पाणिनेरिति बोध्यम्। स्फुटीभविष्यति चेदं सर्वमनुपदमेव ।

अत्रेतरेत्यादि घञित्यन्तो ऽपपाठः तद्भाष्यादिविरोधात् । ज्ञातस्यैवेति ।ज्ञानविषयस्यैवेत्यर्थः । तत्र स्मृत्यात्मकत्वं तूक्तरीत्यैव विषयविषयिणोरभेदात् । एवमग्रे ऽपि । कर्मणि क्तिन् वा । एवेन स्वरूपतो व्यावृत्तिः। बुध्यात्मक इति वाच्ये तथोक्त्या । शक्तीति ।गौणमुख्यशक्तीत्यर्थः अविशेषेण विनिगमनाविरहात्तस्यान्यदपि फलमाह । किञ्चेति।पाणिन्यादिप्रणीतस्मृत्यनूदितेश्वरसङ्केतेत्यर्थः।वाचकतेति।तस्य पदस्य । एतावता वर्णानामेवमानुपूर्वीकंमिलनमस्यार्थस्य वाचकमिति प्रविभागरूपविषयव्यवस्थेत्यर्थः । एवव्यावर्त्यमाह—। न त्विति। अनित्यत्वादिति भावः। अपिरुक्तदर्शितसमुच्चायकः। आधुनिकेत्यनेनोभयसङ्ग्रहे ऽपि स्पष्टार्थं भेदेन पाणिन्यादिस्मार्तेत्युभयव्यावर्त्यमाह । एवञ्चेति । तस्यैव तत्त्वनियामकत्वे चेत्यर्थः ।तत्र स्मार्तेत्यनेनाद्यव्यावृत्तिः । पाणिन्यादीत्यनेनान्त्यस्य । अन्त्यभिन्नो यस्सोऽत्राद्यः । लक्षणा च न शुद्धा किन्तु गौणीत्याह—। तत्रेति । उभयत्रेत्यर्थः । घटेति। मुख्यघटगोविन्दादिनिष्ठगुणादीत्यर्थः । आदिना क्रियापरिग्रहः ।तावन्मात्रेणानिर्वाहादाह । तन्मूलकेति। तदारोपमूलकघटत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तेत्यर्थः।सोपि लक्षणातो नातिरिक्तइति सूचयितुमाह सम्बन्धश्चेति। स्वेति । घटाद्यर्थशक्तघटादिपदाधुनिकादिसङ्केतविषयत्वमित्यर्थः। नन्वेवमत्रोक्तसङ्केतानुपयोगः शक्त्यभावेन तद्ग्रहरूपफलाभावादत आह—। एतदर्थमेवेति । उक्तरूपसम्बन्धार्थमेवेत्यर्थः । अत्रार्थे मानमाह । अत एवेति। उक्तरीत्या तत्र लक्षणाङ्गीकारादेवेत्यर्थः । डित्थादीति । संज्ञाशब्दविषये इत्यर्थः । उक्तमित्यत्रास्यान्वयः॥ प्राथमेति । एतत्कल्पप्राक्तनकल्पभवेनेत्यर्थः। करोति । अस्मिन्कल्पे ।

"प्राथमकल्पिके तर्हि कथम्? यथा तस्य कार्थंचित्कः प्रयोगस्तथावृत्तिरपि" इत्युक्तम् । तत्र "शब्दरूपस्यार्थे

आरोपात् तत्प्रकारमाश्रित्य यथा शब्दप्रयोगस्तथा वृत्तिरपीत्यर्थः" इति कैयटः । तत्पक्षे कथञ्चित्पदस्य न तथा स्वारस्यम्, अन्यत्राप्यारोपस्यानुपयोगश्च इति । अन्ये व्याचक्षते-"व्यक्तावेव शक्तिः, तस्या एव च विषयताश्रयेन भानमिति शक्तिग्रहप्रयोगयोरुपपत्ति-स्तथा त्वप्रत्ययस्यापि" इति । एवं रीतेरन्यत्र काप्य-दर्शनेनात्र पक्षे कथञ्चिदित्युक्तिरत्यन्तं समञ्जसेति बोध्यम् ।

अनादित्वात् संसारस्य ततोऽपि पूर्वतनडित्था-दिगुणाद्याश्रित्य प्रयोगादीति कश्चित् । तत्र तत्सङ्केत-ज्ञानादेव बोधः । शक्त्याद्यभावेऽपीति तु न युक्तम् । वृत्त्य-न्तरत्वापत्तेः । वृत्तिजन्योपस्थितिं विना शाब्दबोधवि-षयत्वासम्भवाच्च । "द्वादशेऽह्नि पिता नाम कुर्यात्" इति श्रुत्या स्मृत्या वा नामत्वेन नामबोधेऽपि तत्त-द्रूपेणेश्वरेण सङ्केताकरणेन तत्रापि शक्तेर्दुरुपपाद-त्वात् । अत्र नामपदेन चाह्वानकरणीभूतो बोधकः श-ब्द उच्यते ।

(कुञ्जिकाटीका)

प्राथमकल्पिकेति । प्राथमकल्पिको मुख्यो यो डित्थस्तदीयां क्रि-यां गुणान् वा यः करोति स डित्थ इत्युच्यते । डित्था ईदृशीं क्रियां कुर्वन्ति सा च त्वयीति तव डित्थत्वमेतादृशक्रियारूपमित्यर्थः । एव-ञ्च डित्थसहचरितक्रियादर्शनात्तादृशक्रियागुणादिकमेव प्रवृत्तिनि-मित्तमिति भावः । अत्रेदं तत्त्वम् । यस्य गुणस्य भावात् द्रव्ये शब्दा-भिनिवेश इति भाष्यमते गुणो नाम भेदकः भेद्यश्च द्रव्यमित्येतदेव लक्षणमनुसरणीयम् । एवञ्च विशेष्यमात्रवाचकाद्विशेषणमात्रे गुणे भावप्रत्ययः । गोशब्दस्य जात्यवच्छिन्नद्रव्यवाचित्वे जातौ गोत्वमि-ति भावप्रत्ययः । जातिमात्रवाचित्वे तु तत्समनियते शब्दस्वरूपे

कुञ्चिकाटीका ।

भावप्रत्ययः । यद्धि स्वरूपेण परमुपरञ्जयति तद्विशेषणम् । एवञ्च स्वरूपेणार्थं प्रत्याययतः शब्दस्योपरञ्जकत्वात् स्वरूपमेव प्रवृत्तिनिमित्तं तद्रूपाध्यासेन चार्थप्रतीतिः । एवञ्च डित्थादिशब्दानामपि स्वरूप एव भावप्रत्ययः । स्वरूपाध्यासेन संज्ञायाः संज्ञिप्रत्यायनात्तदेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । तदेतत्ते डित्थत्वमित्यत्र तु क्रियागुणाध्यासादन्यत्र वृत्तौ डित्थत्वसहचरितयोः क्रियागुणयोर्भावप्रत्ययः । एवञ्च क्रियागुणयोरभेदाध्यासाभिप्रायं डित्थत्वमिति ।

कथमिति । प्राथमिकडित्थे आरोपासम्भवाद् वृत्तिः कथमित्यर्थः । समाधत्ते । यथेति । काथंचित्क इति । विनयादित्वात्स्वार्थे ठक् । अवस्थाभेदात्तत्रापि जातिं कल्पयित्वा यथा तत्प्रकारको बोधस्तथा त्वप्रत्ययेऽपीत्यर्थः । आनन्त्यव्यभिचारयोरभावेन तत्र जातिकल्पने मानाभावाच्छिष्प्रकारक एव बोध उचित इत्यभिप्रायेणोक्तं—। कथञ्चिदिति । तत्रेति । अयं शब्द अस्मिन्नर्थे शक्तः, अस्मिन्नर्थे वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वादित्यनुमानेन शक्तिग्रहे जायमाने धर्मितावच्छेदकस्यावश्यकत्वात् शब्दस्यार्थे आरोपाच्छब्दप्रकारको यथा बोधस्तथा शब्दस्वरूपे प्रवृत्तिनिमित्ते त्वप्रत्यये इत्यर्थः । तत्=शब्दस्वरूपम् । प्रकारम्=प्रवृत्तिनिमित्तम् ।

तत्पक्षे इति । कैयटव्याख्याने इत्यर्थः । न स्वारस्यमिति । घटादिपदादपि शब्दप्रकारकबोधस्य दर्शनेनास्य प्रकारस्य सार्वत्रिकत्वात्कथञ्चित्पदस्य भाष्यस्थस्य स्वारस्यं न भवतीत्यर्थः । अन्यत्रेति । आधुनिकडित्थेऽपि संज्ञास्वरूपे वाच्ये त्वप्रत्ययसम्भवात्प्राथमिकडित्थगतक्रियारोपेण प्रवृत्तिरिति भाष्यस्य निष्फलत्वापत्तिश्चेत्यर्थः । संज्ञाशब्दे शब्दस्वरूपस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वात्तत्रैव प्रत्यय इति व्याख्याने तु भाष्ये कथञ्चिच्छब्दप्रयोगोऽसमञ्जस एव स्यात् ।

इत्यन्ये इति । इति पूर्वोक्तदोषाद्धेतोरन्ये भाष्यमन्यथा व्याचक्षते इत्यर्थः । विषयताद्वयेनेति । व्यक्तिरेवात्र डित्थशब्दार्थः । तस्या एव प्रकारतया विशेष्यतया च भानम् । तथा च प्रकारताविशिष्टा व्यक्तिस्त्वप्रत्ययार्थ इत्यर्थः । अस्या रीतेरन्यत्र दृष्टत्वाभावात् कथञ्चिदिति भाष्योक्तिः सङ्गतेति भावः ।

प्रयोगादीत्यादिना शक्तिग्रहभावप्रत्ययौ । अस्मदादीनां दुर्ग्रहत्वमत्रास्वरसः । तत्रेति । शक्त्याद्यभावे ऽपि बोध इत्यन्वयः । पदान्निर्विकल्पकशक्तिग्रहशाब्दबोधयोरभावात्तत्र शक्तिर्नास्तीति मतं निराकरोति–। तत्तदिति । वृत्तित्वानभ्युपगमे तु दोषमाह । वृत्तिजन्येति । कथं तर्हि अनुकार्याणां बोध इति चेत्तस्य स्मरणात्मकत्वेन शाब्दबोधत्वाभावात् । तथोपस्थितस्यापि पदार्थान्तरे ऽन्वयित्वं तु भू सत्तायामित्यादिनिर्देशादेव । ननु आधुनिकसंज्ञास्थले शक्त्यभावे ऽपि नामस्थले शक्तिरस्त्येव द्वादशे ऽहनीति वचनात्तथा च तत्र लक्षणेति प्रागुक्तमयुक्तमित्याशङ्कामपाकरोति । द्वादशे ऽहनीति । तत्तद्रूपेणेति । चैत्रत्वादिनेत्यर्थः । अन्यथा । 'नापभाषितवै' इत्येवमपभ्रंशत्वेनोच्चारणादपभ्रंशे ऽतिव्याप्तेः । तस्मात्तत्तद्रूपेणेश्वरोच्चारितत्वमेव शक्तिमत्त्वनियामकं तच्च नामस्थले नास्तीति भावः । तत्रापीति । आधुनिकसंज्ञावन्नामस्थले ऽपीत्यर्थः(१) ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वान्नामस्थले विशिष्याप्युच्चारणं कल्प्यते इत्यन्ये । ननु तत्र शक्तिसत्त्वे किं मानमस्य सुबन्तादौ प्रसिद्धत्वाद्वाचकशब्दमात्रग्रहणाद्वा अस्ति प्रकृत्यादिकल्पनया शक्तिरित्याह । अत्रेति । बोधकः शब्द इति । तथा च शक्त्यभावे बोधो न स्यादिति भावः ॥

कलाटीका ।

प्राथमकल्पिके तर्हीत्यादिग्रन्थस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वे ऽपि विशेषं वक्तुमुक्त इति सूचयितुमाह । तत्रेति । काथंचित्क इति प्रतीके इत्यर्थः । आरोपात् । तादात्म्याध्यासात् । यथाशब्देति । अन्यथा शब्दान्निर्विकल्पकाभावेन निर्धर्मितावच्छेदकशक्तिग्रहाभावेन च प्रयोग एव न स्यादित्यर्थः । जात्यतिरिक्तपदार्थे विशेष्यताप्रकारतयोः सावच्छिन्नत्वनियमादिति भावः । तं खण्डयति । तत्पक्षे इति । कैयटोक्तव्याख्यानपक्षे इत्यर्थः । तथा । अत्यन्तम् । नन्वध्याससापेक्षत्वादेव क्लिष्टत्वमत आह । अन्यत्रापीति । एतत्कल्पस्थडित्थादावपीत्यर्थः । इति हेतौ । अन्ये इति । उक्तभाष्यमन्यथेत्यर्थः । तस्या एव

(१) ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वादित्यारभ्य तथा च शक्त्यभावे बोधो न स्या दित्यन्तोऽन्यमतप्रतिपादको ग्रन्थः । अनेनग्रन्थेन "अत्रनामपदेनचाह्वानकरणीभूतो बोधकः शब्द उच्यते" इति मूलस्य द्वादशेऽहनिक्रियमाणनाम्नां शक्तिमत्त्व बोधकत्वाशयोवर्ण्यते । परन्त्वेवंव्याख्यया नागेशस्यपूर्वापर ग्रन्थविरोधभङ्गा दुपेक्ष्येयं व्याख्या ।

कलाटीका ।

त्र । व्यक्तेरेव । विषयतेति । प्रकारताविशेष्यताख्यविषयताद्वयेनेत्यर्थः । भाष्यस्थप्रयोगपदमुपलक्षणमित्याह । शक्तीति । इति व्याख्यान समाप्तौ ।

एकदेशीयव्याख्यानमाह—अनादीति । गुणादीत्यादिना क्रिया । प्रयोगादित्यादिना त्वप्रत्ययादिः, कश्चिदित्यनेन कथं त्वित्पदघटितोक्तभाष्यविरोधरूपा, संसारस्य नानादित्वमित्याशयकप्राथमेत्यादिशङ्कासमाधानरूपसर्वभाष्यविरोधरूपा, अन्यत्र प्रतिपादितप्रलयसत्त्वेनानादित्वं न तस्येत्येवंरूपा, चारुचिः सूचिता । सङ्केतस्य ज्ञातस्यैवेत्युक्तस्य विशेषकथनायात्रानुवादमाह—तत्रेति । आधुनिकसङ्केतस्थले इत्यर्थः । तत्तदर्थनिरूपितो यः सङ्केतस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । प्रयोगसाधुता प्राग्वत् । नन्वेवं मध्ये सम्बन्धरूपाशक्तिः किमर्थमत आह । शक्त्यादीति । आदिना लक्षणादिग्रहः । वृत्यन्तरेति । तुर्यवृत्तित्वेत्यर्थः । संकेतस्येति भावः । ननु कार्यस्य तेनैव सिद्धेः किमिति तस्य वृत्यन्तरत्वमत आह—वृत्तीति । पदार्थस्येति शेषः । घटादिपदादाश्रयत्वादिनोपस्थिताकाशादेः शाब्दविषयत्ववारणाय वृत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेस्तत्र कारणत्वाङ्गीकारादिति भावः ।

ननु सङ्केतज्ञानजन्यबोधे शक्तिजन्योपस्थितेरेव हेतुत्वमास्तांकृतं वृत्तिजन्यत्वनिवेशेन । किञ्च द्वादशे ऽह्नि क्रियमाणनामस्थलेस्मार्तसङ्केतस्य सत्त्वेनेश्वरसङ्केतसम्भवेन तद्वत्तस्यापि वाचकतानियामकत्वमेवेति किमर्थं तत्रापि लक्षणा, ऽत आह । द्वादशे इति । श्रुतित्वे मानाभावादाह–स्मृत्येति । तत्तद्रूपेण विशेषरूपेणेश्वरकृतः सङ्केत इत्यस्याबोधनेन । तत्रापि । द्वादशे ऽह्नि क्रियमाणनामस्थलेऽपि । अपिस्तदन्याधुनिकसङ्केतस्य, लक्ष्यस्य गङ्गायां घोष इत्यादेश्च समुच्चायकः । तथा चात्र सर्वत्र बोधार्थं तत्त्वेन निवेश आवश्यक इति भावः । ननु 'नामाख्यात'(निरु०)इत्यादौ नामपदेन सुबन्तग्रहणवदत्रापि तथात्वे सर्ववर्णसाधारणसाध्वसाधुसाधारणशब्दग्रहणस्येष्टस्य न लाभो ऽत आह—अत्रेति । उक्तस्मृतिवाक्ये एवेत्यर्थः । चस्त्वर्थे । आह्वानेति । यत उक्तसङ्केतज्ञानाल्लक्षणया बोधकः, अत आह्वानकरणीभूत इत्यर्थः । तस्मादतिरिक्तोक्तरूपशक्तिरावश्यिकेति सिद्धम् ॥

यत्तु पदपदार्थयोर्बोध्यबोधकभावनियामिका शक्तिरेव सम्बन्ध इति, तन्न, शक्तेरपि कार्यजनकत्वे सम्बन्धस्यैव नियामकत्वात्। दीपगतप्रकाशकत्वशक्तावपि सम्बन्धे सत्येव वस्तुप्रकाशकत्वं नान्यथेति दृष्टत्वात्। तदुक्तम् हरिणा--

उपकारः स यत्रास्ति धर्मस्तत्रानुगम्यते।

शक्तीनामप्यसौ शक्तिर्गुणानामप्यसौ गुणः॥ इति

"उपकार इति। उपकार्योपकारकयोरुपकारस्वभावः सम्बन्धो यत्रास्ति, तत्र धर्मः शक्तिरूपः कार्यं दृष्ट्वाऽनुमीयते। असौ सम्बन्धः शक्तीनामपि कार्यजनने उपकारकः, गुणानामपि द्रव्याश्रितत्वनियामकः सम्बन्ध इति तदर्थः" इति हेलाराजः। सम्बन्धः पदे वाक्ये च। तदाह न्यायभाष्यकारः—"समयज्ञानार्थं चेदं पदलक्षणाया वाचोऽन्वाख्यानं व्याकरणं, वाक्यलक्षणाया वाचोऽर्थलक्षणम्" इति। अनेन हि पदेष्विव वाक्येष्वपि ऐश्वरः सङ्केत इति स्पष्टमेवोक्तम्। वाक्यविषये समयग्राहकमाकाङ्क्षैवापि। समयग्रहार्थमित्यस्य साधूनामित्यादिः।

कुञ्चिकाटीका।

शक्तेः संबंधो बोध्यबोधकभावनियामको भवति न तु शक्तिरित्याह—शक्तेरपीति। घटजननशक्तेः सम्बन्धोस्तीऽत्यत एव हि दण्डनिष्ठशक्तेर्घटजनकत्वमित्यर्थः। शक्तेस्तु पुनः शक्त्यन्तरं नास्ति, अनवस्थापत्तेः। उपकार इति। यत्रोपकारस्वभावः सम्बन्धोऽस्ति तत्र शक्त्याख्यो धर्मो ऽनुमीयते। असम्बद्धानामुपकाराभावात्। न च शक्तिरेवसम्बन्धः शक्तीनामप्याधारपारतन्त्र्ये कार्यजनने च सम्बन्धस्यैव नियामकत्वात्। यतः गुणानामपि च द्रव्याश्रितत्वनियामकः सम्बन्ध एवेति परतन्त्राणामप्युपकारकत्वादित्यर्थः।

(कुञ्जिकाटीका)

उपकार्योऽर्थः। उपकारकः शब्दः। उपकारकता च परस्परं द्वयोरपि। कार्यम्–उपकारम्। असौ–सम्बन्ध उपकारकताख्यः। शक्तीनामपीति। सम्बन्धसत्त्वे एव शक्तेरपि कार्यजनकत्वादित्यर्थः। अर्थलक्षणम्–अर्थप्रतिपादकं शास्त्रम्। अनेनेति। "वाक्यलक्षणायाः समयग्रहार्थम्" इत्यनेन वाक्येऽपि शक्तिसूचनानर्थकत्वोक्तिरयुक्तेतिभावः॥

कलाटीका।

यत्त्वत्र कौस्तुभादावुक्तं "नेदंयुक्तं गौरवात् किन्तु लाघवात्। घटबोधजननसामर्थ्यमेव घटादिपदानां शक्ति"रिति तत्खण्डयति–यत्त्विति। उक्तक्रमेणाह––बोधेति। शक्तिरेव=सामर्थ्यविशेष एव। एवमग्रेऽपि। 'तदभावे तदभावात्' तस्यास्तन्नियामकत्वम्। एवंच धर्मः क्लृप्तस्तत्सम्बन्धत्वमात्रं कल्प्यामितिलाघवम्। एतेन वाच्यवाचकभावापरपर्यायशक्तिरूपसम्बन्धनिरासः। शक्तेरपि क्लृप्ताया उक्तरूपायाः अपिः उक्तसमुच्चायकः। सम्बन्धस्यैव। तदन्यसम्बन्धस्यैवेत्यर्थः। तत्र मानमाह। दीपेति। सम्बन्धे दीपवस्तुनोरित्यादिः। प्रकाशकत्वं दीपस्येत्यादिः। उपकारस्येति। कार्योत्पादनं स्वभावो यस्येत्यर्थः। शक्तिरूपः। सामर्थ्यरूपः। एवमग्रे ऽपि। कार्यम्–बोधम्। शक्तिरित्यस्यार्थमाह। उपकारक इति। गुणानाम्–रूपादीनाम्। गुण इत्यस्यार्थमाह। द्रव्येति। असावित्यर्थः। सम्बन्ध इति। एवमतिरिक्ततत्सिद्धौ तदाधाराजिज्ञासायां तन्त्रान्तरमतासांगत्यायाऽऽह–स इति। वाच्य वाच्यक भाव रूपः कल्पितत्वेन तन्त्रान्तरमतेनाह–पदे इति। वस्तुतः स्वमतेनाह–वाक्ये इति। उभयत्र संमतिमाह–तदाहेति। इदम्–व्याकरणम्। पदलक्षणाया वाचः सङ्केतज्ञानार्थमन्वाख्यानं करणे ल्युट्, व्याकरणस्य मध्यमणिन्यायेनान्वयः। वाक्यरूपवाचः अर्थलक्षणम्। करणे ल्युट्। अर्थबोधजनकताबोधकमित्यर्थः। अनेन हीति। उक्तभाष्यग्रन्थेनेत्यर्थः। अस्य सूचितामित्यत्राप्यन्वयः। उक्तमिति। ऐश्वरः सर्गादौ ईश्वरकृतः समयेत्यस्योभयत्रान्वयादिति भावः। तदभिप्रेत्य वाक्यविषये न्यूनतां पूरयति––वाक्येपि अपिः व्याकरणसमुच्चायकः। वक्ष्यमाणरीत्या सङ्केतस्यापभ्रंशेष्वपि सत्वात्तज्ज्ञानस्य ताभ्यामसम्भवादाह–समयेति॥

एतेन पदार्थे सम्बन्धग्रहवन्त्यपि पदानि वाक्यार्थे सङ्गतिग्रहानपेक्षाण्येवेति वाक्यस्फोटो नैयायिकासम्मत इति परास्तम् । एतच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यामः । पदस्यैवार्थबोधकमवयवार्थद्वारा व्याकरणमिति च सूचितम् ।

कः शब्दः ? कोऽर्थः । इति प्रश्ने 'घट' इत्ययं शब्दो, 'घट' इत्ययमर्थ, इत्येकाकारोत्तरदर्शनात्तयोरध्याससिद्धिः । घट इत्याकारं ज्ञानमिति व्यवहाराच्छब्दज्ञानयोरपि सः । इतिशब्दस्य शब्दस्वरूपपरता तात्पर्यग्राहकत्वात । अत एव पदं श्रुतं, अथार्थं शृणु, अर्थं वदतीत्यादिव्यवहारः ।

शब्दार्थयोरितरेतराध्यासादेव "वृद्धिरादैच्" (अष्टा० सू०१-१-१) ' 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" इति शक्तिग्राहकश्रुतिस्मृत्योः सामानाधिकरण्येन प्रयोगः ।

(कुञ्जिकाटीका ।)

एतेनेति । पदार्थसम्बन्धग्रहणसापेक्षाण्यपि पदानि; न वाक्यानि वाक्यार्थसम्बन्धग्रहसापेक्षाणि आकाङ्क्षादिवशादशक्यस्यैव वाक्यार्थस्य प्रतीतेरित्यर्थः । परास्तमिति । पदद्वयघटिताकाङ्क्षादिभिर्वाक्यार्थबोधे वाक्यस्फोटस्य दुर्वारत्वात् । अवयवार्थद्वारा–प्रकृत्याद्यर्थद्वारा । सूचितमिति । पदलक्षणायाः समयग्राहकमित्यनेन पदस्य वाचकत्वं सूचितम्, अन्वाख्यानत्वोक्त्या च प्रकृत्यादिकल्पना सूचिता ।

सः अध्यासः । एतदेवोपपादयति । इति शब्दस्येति । इतिशब्देन घटशब्दस्य परामर्शाच्छब्दज्ञानयोरभेद इत्यर्थः । साकारवादिनस्तु पदार्थमात्रस्य ज्ञानरूपतां वदन्ति । तन्मते आकारभेदादेव भेदः । अर्थं शृणु इति । शब्दस्यैव श्रावणत्वादर्थे आरोप एवेति भावः ।

(कुञ्जिकाटीका)

ओमित्येकाक्षरमिति । "ननु यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपश्छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूवे"ति 'श्रुतौ यश्छन्दसामृषभ ओङ्कारश्छन्दोभ्यः सम्बभूवे'ति उत्पत्तिश्रवणात् कथं ब्रह्मरूपत्वम् । सत्यम् । सम्बभूवेत्यस्य प्रत्यभात् इत्यर्थः ॥

(कलाटीका ।)

यदर्थमिदमुक्तं तदाह—एतेनेति । उक्तभाष्येणेत्यर्थः । पदार्थे । पदार्थेषु । यद्वा । तत्तत्पदार्थे । सङ्गतिः—सम्बन्धः—वाक्यवाक्यार्थयोः सम्बन्धरूपशक्तिग्रहं विनैव मिथः समभिव्याहारात्ततो वाक्यार्थबोध इति भावः । परास्तमिति । नैयायिकशिरोमणेस्तद्ग्रन्थकारस्येष्टत्वादिति भावः । ननु तं विनैव निर्वाहस्यानार्षतद्ग्रन्थे कृतत्वात्किमर्थं सो ऽत आह—एतच्चेति । तत्संमतमावश्यकत्वं च । उपरिष्टात्=शब्दनिरूपणे । ननु व्याकरणे साक्षात्पदतदर्थयोरनुक्तत्वात्कथं तत् ? अत आह— पदेति । साक्षात्तदन्वाख्यानस्य लघूपापायेन दुष्करत्वात् । एतेन प्रकृतिप्रत्ययाद्यर्थबोधनतात्पर्यकत्वमात्रव्यवच्छेदः । अफलत्वात् । अत एवास्य पदशास्त्रत्वव्यवहारः। वाक्य वाक्यार्थबोधनं तु परमतात्पर्यार्थः। अत एव तत्र'न्वाख्यान'मिति,'तत्रार्थलक्षण'मिति, चोक्तमिति भावः। अवयवेति। प्रकृतिप्रत्ययाद्यवयवार्थबोधेनेत्यर्थः।

ननु भवतु सम्बन्धस्तत्र तथापि अध्यासे एव मानाभावेन कथं तद्ग्राहकत्वं तस्योक्तमत आह—क इति । तयोः शब्दतदर्थयोः । किं ज्ञानमिति प्रश्ने "घटः"इति तथोत्तरदर्शनेन सिद्धस्त्रयाणामध्यास इति सूचयन्नाह—घट इति । अपिः शब्दार्थयोः समुच्चायकः । ननु शब्दार्थयोरिवार्थज्ञानयोरेवाऽयं कुतोनात आह—इतीति । अर्थपरसमभिव्याहृतस्येति भावः । घट इत्ययमर्थ इत्यत्र न शब्दपरसमभिव्याहृत इति बोध्यम् । नन्वेवं त्रयाणामध्यासो भाष्योक्तो न सिद्धः इति चेन्न, तदभिन्नेति न्यायेन सिद्धेः । अध्यासं पोषयति—अत एवेति । तयोरध्यासादेवेत्यर्थः । 'अर्थं शृणु' इत्यस्य शब्दपरत्ववारणायाह—पदं श्रुतमिति । अथ । तच्छ्रवणानन्तरम् । आदिना 'अर्थं कथयति' अयमर्थ एतन्मुखाच्छ्रुत इत्यादिपरिग्रहः। एवं लोकतस्तत्पुष्टिं कृत्वा तत्राप्रामाणिकत्वशंकाया अपि सम्भवात् श्रुत्या-

कलाटीका।

दितस्तत्पुष्टिं करोति-शब्दार्थेति।

प्रत्यासत्त्योपस्थितेः सबलयुक्तेरग्रे वक्तव्यत्वाच्चाह-वृद्धिरिति। अभ्यर्हितत्वेन श्रुतेः पूर्वनिपातेन तदनुरोधेन कल्प्यमानबोधजनकवाक्ये ओमित्यस्य प्राथम्यमिति यथासंख्योपपत्तिः। व्युत्क्रमेणान्वयो वा पदवाच्यत्वलक्षणायां गौरवमिति भावः॥

तादात्म्यं च तद्भिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वम्। अभेदस्याध्यस्तत्वाच्च न तयोर्विरोधः। तत्र भेदस्योद्भूतत्वविवक्षया 'अस्यार्थस्यायं वाचकः' 'उञः प्रगृह्यम्, 'तस्य वाचकः प्रणवः' इत्यादौ षष्ठी। अभेदस्य तत्त्वविवक्षया तु प्रथमा, यथा उक्तेषु। अत एवार्थे शब्दधर्मत्वव्यवहारः, अत्यन्तभेदेऽश्वपुरुषयोरिव तद्व्यवहाराभावात्। नाप्यत्यन्ताभेदे सः। घटे स्वधर्मत्वव्यवहाराभावात्। अयमध्यास आदिव्यवहारकृदीश्वरकृत एव। एतच्च स्थितोऽस्य वाच्येन सह सम्बन्धः। संकेतस्तूक्तरूप ईश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति। यथावस्थितः पितापुत्रयोः सम्बन्धः संकेतेनावद्योत्यते। अयमस्य पिताऽयमस्य पुत्र इत्यादिना पातञ्जलभाष्ये एव स्पष्टम्।

हरिरप्याह—

इन्द्रियाणां स्वविषयेष्वनादिर्योग्यता यथा॥
अनादिरर्थैः शब्दानां सम्बन्धो योग्यता तथा॥१॥
सम्बन्धशब्दे संम्बन्धो योग्यतां प्रति योग्यता।
समयाद्योग्यता संविन्मातापुत्रादियोगवत्॥ २॥
सति प्रत्ययहेतुत्वं सम्बन्धे उपपद्यते।
शब्दस्यार्थे यतस्तस्मात्सम्बन्धोऽस्तीति गम्यते॥३॥इति।

अस्यार्थः—यथा चक्षुरादीनां रूपादिविषयज्ञानजनने अनादिः पुरुषप्रयत्नानपेक्षा योग्यता तज्जनकतावच्छेदकधर्मरूपा, तथा शब्दानामर्थे अनादिः सम्बन्ध एव योग्यता, तद्बोधजनकतावच्छेदको धर्मः। सम्बन्धशब्दे योग्यतां प्रति बोधजनकतावच्छेदकधर्मरूपयोग्यतानिरूपितो यस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्धः स एव योग्यता; सा च स्वाभाविक्येव। अनादिवृद्धव्यवहारपरम्परापरपर्यायाऽस्मदादिसमयगृहीतोकेश्वरसमयान्निश्चीयते। यथा मातापुत्रयोर्जन्यजनकभावसम्बन्धस्य व्यवहारो निश्चायकस्तद्वत्। न तु जनकत्वमेव योग्यता 'एतज्जनने अयं योग्यः' इति व्यवहारात्। तदाह—सतीति। यतः शब्दस्यार्थे सम्बन्धे सति तत्प्रत्ययहेतुत्वमुपपद्यते तस्मादित्यन्वयः।

अतएवैतदुपक्रमे—

ज्ञानं प्रयोक्तुरर्थस्य स्वरूपं च प्रतीयते।
शब्दैरुच्चरितैस्तेषां सम्बन्धः समवस्थितः॥१॥

इत्यादिना शब्दार्थज्ञानानामध्यासस्योपपादनं कृतम्। अत्र 'तेषाम्' इत्यस्य 'अतः' इत्यादिः। अयं सास्नादिमानर्थो गौरित्यर्थको ऽयं गौः' इत्येवं लोकानां व्यवहारादुक्तं तादात्म्यं सम्बन्ध इत्यक्षरार्थः। एतेन तयोरभेदे घटादिशब्दैर्मधुधारणाद्यापत्तिः, अग्न्यादिशब्दोच्चारणे मुखदाहाद्यापत्तिः, अर्थे वर्णमालाद्यनुभवापत्तिश्चेति निरस्तम्। भेदाभेदोपपादनात्

(कुञ्जिकाटीका)

ननु शब्दार्थयोस्तादात्म्ये अग्निशब्दोच्चारणे मुखदाहापत्तिः, अस्यायं वाचक इति व्यवहारानापत्तिश्चेत्यत आह–तादात्म्यं चेति। तयोः। भेदाभेदयोः। तस्य वाचकः प्रणव इति। एतच्च पातञ्जल-सूत्रम्।(पा–१सू–२७ तस्येश्वरस्य प्रणव ओङ्कारो वाचक इत्यर्थः। उक्तेषु। ओमित्येकाक्षरमित्यादिषु। अत एव भेदाभेदोभयसत्त्वादेव। शब्दधर्मत्वेति। शब्दे सम्बद्धस्यार्थस्य धर्मत्वव्यवहार इत्यर्थः। पुरुषादौ संबद्धस्यापि राजादेर्धर्मत्वं न व्यवह्रियते। भेदाभेदोभयासत्त्वात् तदेव दर्शयति––अत्यन्तेति।

ननु अध्यासस्य पौरुषेयत्वात् शब्दार्थसम्बधस्यानित्यत्वापत्तिरत आह–अयमध्यास इति। शब्दार्थव्यवहारस्यानादितयाऽऽधुनिक पुरुषैः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः। ननु यदि शब्दार्थयोः सम्बन्धः स्वाभाविकएव संकेतेन प्रकाश्यते इत्युच्यतै तदा यस्मिन्नर्थे यस्य शब्दस्य सम्बन्धो नास्ति तस्य संकेतशतेनापि बोधो न स्यात्। नह्यविद्यमानो घटो दीपशतेनापि प्रकाश्यत इत्याशंक्याऽऽह–स्थितोऽस्येति। एतदारभ्यपातञ्जलभाष्यम्। अस्यवाचकस्य वाच्येन सह सम्बन्धः स्थितो विद्यमान एव। एतद्रूप ईश्वरस्य सङ्केतस्तु विद्यमानमेव प्रकाशयतीत्यर्थः। अयंभावः। सर्वेषां शब्दानां सर्वैरर्थैः सम्बन्धोऽनादिरेव। ईश्वर सङ्केतस्तु प्रकाशको नियामकश्चेति। उक्तरूपः इतरेतराध्यासरूप ईश्वरसङ्केतस्तु स्थितमेव वस्तु अभिनयतीत्यर्थः। इन्द्रियाणामिति। इन्द्रियाणां–चक्षुरादीनां। स्वविषयेषुचाक्षुषादिषु घटादिषु यथा पुरुषप्रयत्नानपेक्षा अनादिर्योग्यता, एवं समवायादि निमित्तानपेक्षयैव उच्चारितमात्राच्छब्दादर्थप्रत्ययोत्पत्तेः अकृत्रिमाशक्तिरवसीयते। स्वाभाविकीमेवच-योग्यतां संकेतोद्योतयति। संज्ञाशब्दानांतु सर्वे संज्ञिप्रत्यायनशक्ति-प्रयुक्तत्वेऽपि विशिष्टे संज्ञिनि शक्त्यवच्छेदः सामयिकः।

सम्बन्धशब्दे इति। अत्र वाच्यत्वं सप्तम्यर्थः। योग्यतां प्रतीत्यत्र लक्षणत्वसम्बन्धे कर्मप्रवचनीयता। तथा च सम्बन्धशब्द-वाच्यः सम्बन्धो योग्यतैव। एतच्च योग्यतावशादेव निश्चीयते, 'अयं शब्द एतदर्थयोग्य' इति व्यवहारात्। योग्यतैव शब्दार्थयोः सम्बन्ध इत्यर्थः। अत एव च सम्बन्धशब्दो योग्यतालक्षणसम्बन्धं योग्यतैव

(कुञ्जिकाटीका)

प्रतिपादयतीति हेलाराजो व्याख्यत्। नन्वेवं सङ्केतस्य नोपयोग इत्यत आह—समयादिति। वृद्धव्यवहारपरम्परापर्यायात्समयात्स्वाभाविक्येव योग्यता निश्चीयते। न हीयमस्य पुत्रस्य मातेति सामयिको जन्यजनकभावः, वस्तुसिद्धस्यैव प्रतिपादनात्। सतीति। अर्थे नियते नियतप्रतीतिहेतुत्वं सम्बन्धे सत्येव युज्यते, नान्यथेति यतः। तस्मादर्थप्रत्यायनात्कार्यादस्ति सम्बन्धः शब्दार्थयोरित्यवसीयते इत्यर्थः। सम्बन्धबोधके शब्दे अस्य शब्दस्यास्मिन्नर्थे सम्बन्ध इति व्यवहारात्। अयमर्थ एतद्योग्यतावानिति व्यवहाराद्योग्यतानिश्चय इत्यर्थ इति भूषणकृतः।

अस्यार्थ इति। एतन्मते 'योग्यतां प्रति' 'सम्बन्ध' इत्यस्य योग्यतायाः सम्बन्ध इत्यर्थः। तथा च तादात्म्यसम्बन्धे योग्यतायाः यः सम्बन्धः स एव योग्यतेत्यर्थः। योग्यतानिरूपितस्तादात्म्यलक्षणः सम्बन्ध इति त्वपपाठः। तादात्म्यं हि योग्यताया आश्रयो न तु निरूपितम्। अस्मदादीति। वृद्धव्यवहारपरम्परापर्यायो यो ऽस्मदादिसमयस्तेन गृहीतो य ईश्वरसमयस्तेनानुमीयत इत्यर्थः। अत एव=शब्दार्थयोस्तादात्म्यादेव। ज्ञानमिति। प्रयोगेणाभिव्यक्तैः शब्दैस्त्रितयमवगम्यते-शब्दस्वरूपम्, अर्थः, प्रयोक्तुरभिप्रायश्च, न चैतदसति सम्बन्धनियमे घटत इति वास्तवः सम्बन्धो, न सामयिकः। समयस्थित इत्यस्य स्वभावत एव निरूढो न शास्त्रेण निवेशित इत्यर्थः। तत्रार्थशब्दयोः सम्बन्धो वाच्यवाचकभावः, प्रयोक्त्रभिप्रायेण तु सह कार्यकारणभावः। तदाहुः—

वक्तृव्यापारविशेषे बुद्धौ यो ऽर्थः प्रकाशते॥
प्रमाणं तत्र शब्दानां नानार्थत्वनिबन्धन मिति।

उक्तं तादात्म्यम्=अध्यस्तं तादात्म्यम्। भेदाभेदेति। वस्तुतो भेद एव, आरोपितस्त्वभेद इत्यर्थः। (१)

(कलाटीका)

ननु सङ्केतस्याध्यासरूपत्वेन ज्ञानरूपत्वात् कथं तादात्म्यस्य तत्वं—"तस्याऽऽत्मेवाऽऽत्मा यस्य, तस्य भावः तादात्म्य"मिति व्यु-

(१) तादात्म्यं च द्वयोः सम्बन्धिनोरेकमतिरिक्तं स्वरूपसम्बंधविशेषश्च। नातस्तस्यापि सम्बन्धान्तरापेक्षायामनवस्था' इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे।

(कलाटीका)

त्पत्त्या तस्य भेदविशिष्टाभेदरूपत्वं विशेषं वक्तुमुक्ताध्यासमूलक-तादात्म्यत्वरूपं स्वरूपतस्तस्यातत्त्वमत आह=तादात्म्यं चेति। भेदाभेदयो र्विरोधेन भेदे सत्यभेदस्य बाधितत्वेन विनाऽध्यासं विशिष्टतत्स्वरूपस्यैवासिद्धिरितिज्ञानगर्भत्वमावश्यकमिति विकल्परूपमिदमिति भावः। तथा च तादृशस्य भेदविशिष्टाभेदस्य तत्त्वं सिद्धम्। नन्वेवं तेजस्तिमिरयोरिव मिथः तयो र्विरोधो ऽत आह=अभेदेति। चस्त्वर्थे। नन्वेवं कथं भेदेन व्यवहारो ऽत आह=तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। उद्भूतत्वेति। तदभिभवपूर्वकैतद्विवक्षयेत्यर्थः। तत्र लोकप्रयोगमाह-अस्यार्थेति। एतच्छास्त्रीयमाह=उञः प्रगृह्यमिति। योगसूत्रमाह=तस्येति अनेन भेदरूपोऽपि सङ्केतः सूचितः। तत्त्वविवक्षया तु=उद्भूतत्वविवक्षया तु। यथोक्तेषु "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म" "वृद्धिरादैच्" इत्यादिषु 'मम चक्षुः काणं' 'अहं काणः' इतिवत्। तत्रान्यदपि मानमाह= अत एवेति। उभयसत्त्वे ऽपि कदाचित् कस्यचित्तत्त्वविवक्षणादेवेत्यर्थः। शब्दधर्मत्वेति बहुव्रीहिः। धर्मादित्यनिजन्तात् त्वः, ततस्तत्पुरुषः। अर्थः शब्दस्य धर्म इति व्यवहार इत्यर्थः। चतुर्थ्यीपक्षे संज्ञाशब्दस्थले इति भावः। यद्वा तत्पुरुषगर्भस्तत्पुरुषः। शब्दस्यार्थो धर्म इति व्यवहार इत्यर्थः। एवमग्रेऽपि।

अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन्विपक्षे बाधकमाह=अत्यन्तेति। व्यवहाराभावादिति दृष्टान्ते मिथः तत्तद्धर्मत्वव्यवहाराभाववदत्रापि तद्व्यवहाराभावापत्तेरित्यर्थः। नन्वध्यासः कर्तुरस्मरणान्निर्मूलो अस्मदादेस्तु न कर्तृत्वं भ्रमादिसम्भवात् अव्यापकत्वात् सर्गादावभावाच्चा ऽत आह=अयमिति। आदीति। सर्गाद्यकालिकव्यवहारेत्यर्थः। एवं चेश्वर एव मुख्य आद्य आप्तश्चेति भावः। तत्र मानमाह= एतच्चेति। तस्येश्वरकृतत्वं चेत्यर्थः। स्थित इति। "तस्य वाचकः प्रणव" इति सूत्रे तस्येश्वरस्य प्रणवो वाचकः। एवमेवेश्वरेण सङ्केतकरणात् तस्य चेश्वरः प्रणवस्य वाच्य, इति फलितमित्युक्त्वा किमस्य संङ्केतेन कृतं वाच्यवाचकत्वमथ दीपप्रकाशवदवस्थितमिति प्रश्नोत्तरमिदमुक्तम्।

तत्रायं प्रश्नाशयः=ईदृशः सङ्केतोऽयुक्तः वाचकत्वस्य सङ्के-

(कलाटीका)

तत्वात् । न च स्वाभाविकं वाचकत्वं सङ्केतेन बोध्यते, यत्र तन्नास्ति तत्र सङ्केतेनाव्यङ्ग्यत्वापत्तेः । अविद्यमानघटस्य दीपेनाव्यञ्जनात् । कृतसङ्केतस्तु वारणे करभशब्दस्तत्प्रतिपादको दृष्टः । तस्मात्सङ्केतकृत एव वाच्यवाचकभावः शक्तिविशेषरूपः इति । उत्तरस्य त्वयमर्थः— दीपस्य प्रकाशवत्स्थित एवास्य वाच्यस्य वाचकेन सहाविभागरूपः सम्बन्धस्तदेव वाचकत्वम् । अन्योन्याध्यासरूपः ईश्वरस्य सङ्केतस्तु अनादिवासनासिद्धं स्थितमेव तं प्रकाशयति । यथा विद्यमान एव पितापुत्रयोः सम्बन्धो "ऽयमस्य पिता" "अयमस्य पुत्र" इति सङ्केतेनावद्योत्यते इति । यद्यपि पूर्वं शब्दार्थविषये ऽन्योन्याध्यासरूपः सङ्केत उक्तो भाष्यीयत्वेन तथापि "राहोः शिर" इति वत् "अयमस्य वाचको, ऽयमस्य वाच्य" इत्यपि सङ्केत इत्येतद्भाष्यात्प्रतीयते । अनेन शब्दार्थयोर्भेदाभेदौ दर्शिताविति भावः आदिनास्य सङ्ग्रहः । प्रलये ऽपि प्रकृतौ लीनसंस्कारवशात्सर्गान्तरे पूर्ववत्तच्छक्तियुक्तानामाविर्भावात् वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षः सङ्केत ईश्वरेणापि पूर्ववत्तथैव क्रियते इति न कदाचिदीश्वरसङ्केतभेदेनार्थभेदः । प्रणवस्य व्यवहाररूपसंप्रतिपत्तिनित्यतया "नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध" इति तान्त्रिकप्रतिज्ञत्यस्य च सङ्ग्रहः ।

युक्तं चैतत् एकस्य स्फोटस्य शब्दब्रह्मरूपस्य सर्वशब्दतदर्थाभयोपादानस्य सर्वार्थसर्वशब्दाकारतया सर्वशक्तिमत्त्वौचित्यात् । स्पष्टं च सम्बन्धस्य स्वाभाविकत्वं "सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे" इति वार्तिकभाष्ययोः । "शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरस्तत्प्रविभागसंयमात्तु सर्वभूतरुतज्ञानम्" (यो० सू० पा–३ सू० १७) इतिसूत्रे "तादात्म्याध्यासरूपसंकेतापादितैकाकारत्वानां शब्दार्थप्रत्ययानां योगाभ्यासवलेन यो व्यावहारिकं भेदं प्रत्यक्षीकरोति, स सर्वरुतज्ञानवान् भवति" इति व्यासोक्तस्य च संग्रहेण पूर्वत्रापि सम्मतिः सूचिता ।

उक्ते ऽर्थे सम्मत्यन्तरमप्याह–हरिरपीति । अत्राद्यकारिका तज्ज्ञनकतैव शक्तिरित्यर्थे साधकत्वेन लिखिता दीक्षितैर्वैयाकरणमतोन्मज्जने । भूषणकृतापि तथैव व्याख्याता । तन्निरासायाह=अस्यार्थ इति । स्वविषयेष्वित्यत्र स्वं रूपादि विषयो येषु ज्ञानेषु इति बहु-

(कलाटीका)

व्रीहिः। जन्यजनकभावः सम्बन्धः जन्यस्याधिकरणत्वेन विवक्षायां सप्तमी। तदभिप्रेत्याह–रूपादीति। वस्तुतोऽनादित्वाभावादाह–पुरुषेति। एवमग्रेऽपि। धर्मवत्त्वेति। चक्षुष्ट्वादिधर्मरूपा। अर्थैः सहेति शेषः। सम्बन्धः प्रागुक्तशक्त्याख्य एव। तद्बोधेति। अर्थबोधेत्यर्थः। धर्मः। शब्दनिष्ठः। एतेन घोत्तरटत्वादेस्तत्त्वनिरासः। सम्बन्धशब्देऽर्श आद्यच्। योग्यतारूपोक्तसम्बन्धविशिष्टे तस्मिन् शब्दे। 'योग्यतां प्रति इति 'अभितः परित' इति द्वितीया षष्ठ्यर्थे। स च निरूप्यनिरूपकभावः। तदभिप्रेत्याह–बोधेति। तथा च पूर्वो ग्राह्यसम्बन्धः। अयं तद्ग्राहकसम्बन्धः। एतद्ग्राहकः समय इत्यर्थकाग्रिमार्धस्य समयादित्यस्यार्थमाह–सा चेति। योग्यताचेत्यर्थः। अनादित्वं वृद्धव्यवहारपरंपरायां प्राग्वत्। तत्पर्यायवचनो योऽस्मदादिसमयस्तेन गृहीतो य उक्तः कथितोऽध्यासादिरूप ईश्वरसमयस्तस्मादित्यर्थः। योग्यता संविदित्यस्यार्थमाह = निश्चीयत इति। अनेन प्रकृतार्थलाभः।

एतेन "सङ्केतातिरिक्तबोधजनकत्वरूपशक्तिग्रहोपायमाह–सम्बन्धेति। सम्बन्धो विषयः। योग्यतां प्रति=योग्यताशब्दं प्रति। योग्यताविषयइति। समयाद्व्यवहाराद्योग्यतासंवित् शक्तिग्रहः घटपदमत्र योग्यमेतत्सम्बधीति व्यवहारात् सा ग्राह्येत्यर्थ" इति भूषणोक्तमपास्तम्। तद्ध्वनयन्नुभयत्रैवव्यवच्छेद्यमाह = न त्विति। योग्यता–धर्मरूपा। व्यवहारादिति। तयोरभेदेऽत्रव्यवहारे तयोर्भेदेनोल्लेखासंगतिः स्यादिति भावः। एतेन संकेतो न स्वरूपेण हेतुरगृहीतशक्तिकादर्थबोधप्रसङ्गात्, नापि सामान्यतो ज्ञातः प्रमेयत्वादिना तज्ज्ञानेऽपि बोधापत्तेः, नापि सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः, गवादिपदेष्वीश्वरादेः सङ्केतत्वेन तज्ज्ञानशून्यानां लौकिकमीमांसकादीनां तत्तदर्थबोधजनकत्वग्रहवतामेव बोधेन व्यभिचारात्। न चार्थधीजनकतावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानं हेतुः। ततोऽपि लाघवेनार्थधीजनकत्वेनैव हेतुतायामस्मत्पक्षसिद्धेरिति भूषणोक्तमपास्तम्।

पदानामनासन्नत्वादाह–यत इति। प्रत्यासत्तिलभ्यमाह = तत्प्रत्ययेति। अर्थज्ञानेत्यर्थः। शब्दस्येत्यादिः। ननु भूषणोक्त एवैतदर्थः कुतो नेत्यत आह। अत एवेति। तादृशशक्तिरूपसम्बन्धस्य ग्राह्यस्य तद्ग्राहकस्य च तादात्म्यलक्षणस्य स्वाभाविक-

(कलाटीका)

स्येश्वरसङ्केतग्राह्यत्वादेवेत्यर्थः। एतदुपक्रमे—एतत्कारिकाभ्यः प्राक्। प्रयोक्तुरिति शेषे षष्ठी। श्रोतुरिति शेषः। घट इत्ययं शब्दो घट इत्ययमर्थो घट इतिज्ञानमित्येवं प्रयोगकर्तृसम्बन्ध्युच्चारणविषयघटादिशब्दैः कृत्वा श्रोतुस्त्रितयमभिन्नं प्रतीयत इत्यर्थः। स्वरूपं शब्दस्वरूपं। कृतमिति। तस्य तद्ग्राहकत्वे तु तत्र तदुक्तिरसङ्गता स्याद्, अनुपयोगादिति भावः। यथाश्रुते ऽनन्वयादाह–अत्रेति। हरिपद्ये इत्यर्थः। तथाच 'यत' इति प्राक् शेषो बोध्यः। अत एव द्वितीयकारिकाफलितार्थमाह–अयमिति। तदर्थमाह–सास्नादीति। अयं सास्नादिमानर्थो गौरित्यर्थो यस्य तादृशो यो ऽयं गौरिति व्यवहारस्तस्मादित्यर्थः। समस्तपाठः। उक्तम्। सङ्केतरूपम्। सम्बन्धः तद्ग्राहकत्वात्तत्त्वम्। तयोः = शब्दतदर्थयोः। एतेनेत्यस्यार्थमाह = भेदाभेदोपेति॥

वस्तुतो बौद्ध एवार्थः शक्यः, पदमपि बौद्धं, तयोरभेदः न च बौद्धे दाहादिशक्तिमत्त्वमित्यग्रे निरूपयिष्यामः। अत एव पुरोवर्त्तिडित्थं पश्यतो नामजिज्ञासया 'को ऽयमिति प्रश्ने' 'डित्थोऽय'मित्युत्तरे सन्निहितदेशपिण्डमुद्दिश्य डित्थशब्दविधेयता प्रतीतिः सङ्गच्छते। अस्यायमर्थो ऽस्यार्थस्येदं पदमित्यादौ षष्ठ्यनुपपत्त्या तयोः स्वाभाविकयोगाङ्गीकाराच्च। असम्बद्धानां घटपटादीनामेवं व्यवहाराभावात। अस्यायं वाचक इत्यादिव्यवहारोऽप्येवमेव, अयं वाचक एतत्सम्बन्धीत्यादि तदर्थात। स्पष्टञ्चेदम्॥

"अस्यायं वाचको वाच्यः इति षष्ठ्या प्रतीयते योगः शब्दार्थयो"।

इति हरिकारिकाव्याख्यावसरे हेलाराजीये। समयः सङ्केत इति चाप्तोपदेशवृद्धव्यवहारपर्यायौ। अत एव न्या-

य भाष्यकृदादयः "सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः" इति सूत्रे "कः पुनरयं समयः? अस्य शब्दस्येदमर्थजातमभिधेयमिति, अस्येदं नामधेयमित्याद्यिनियोगरूपम्। "अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य" इत्यादिनियोगश्चेत्याहुः।

नियोगश्चाप्तोपदेश एव। "सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः" इति कणादसूत्रव्याख्यातृभिश्च 'नकुलदंष्ट्रास्पृष्टा या काचिदौषधिः सा सर्पविषहन्त्री' इत्याप्तोदेशस्यैव समयत्वमुक्तम्। "अयमयामिति नियोगोऽपि समयः" इति पातञ्जलाः। उक्त ईश्वरसङ्केत एव शक्तिरिति तु न युक्तम्। अयमेतच्छब्दयोऽत्रास्य शक्तिरित्यस्य सङ्केतस्यानापत्तेः। ईदृशसङ्केतस्य लोके दर्शनेन तादृशेश्वरसङ्केतस्याप्यनुमानात्॥

(कुञ्जिकाटीका)

बौद्ध एवेति। बुद्धिविषयावेवार्थशब्दौ वाच्यवाचकौ न तु वास्तवावित्यर्थः। अत एव—शब्दार्थयोरभेदादेव। भेदस्य वास्तविकत्वमुपपादयति=स्वाभाविकेति। योगः—सम्बन्धः। एत एव व्यतिरेकमाह। असम्बद्धानामिति।

योगः शब्दार्थयोरिति। एतदग्रे 'तत्त्वमन्यतो व्यपदिश्यत' इति ग्रन्थः। अस्यार्थस्यायं वाचकः, अस्यशब्दस्यायं वाच्य इति षष्ठ्यन्यथानुपपत्त्या अस्त्येव शब्दार्थयोः स्वाभाविकः सम्बन्धः। अत एव शब्दार्थयोस्तत्त्वं गौरयमित्यभेदेन व्यवह्रियत इत्यर्थः। वृद्धव्यवहारादिभिः सङ्केतग्रह इति परमतं निराकर्तुमुपक्रमते=पर्यायाविति। चतुर्णां पर्यायत्वे ऽपि तादृशव्यवहाराच्छक्तिग्रह इत्यर्थः। अर्थजातम्—अर्थसामान्यं। तेन व्यक्तिनिरासः। अज्ञातनामके पूर्वोक्तसङ्केतग्रहासम्भवादाह=अस्येदमिति। 'अयं चन्द्र' इत्युपदेशे व्यवहारेण शक्तिग्रहासम्भवादयमपि नियोग इत्यर्थः। नियोगशब्दस्य विशेषावस्थापने प्रसिद्धत्वादाह=नियोगश्चेति।

ननु घटः शब्दवान् घटो ऽर्थ इति प्रत्ययाभावेन शब्दार्थयोः

(कुञ्चिकाटीका)

सम्बन्धाभावादनियमेनार्थप्रत्ययापत्तिरत आह—सामयिक इति । सङ्केताधीन इत्यर्थः । तेन शब्देभ्योऽनियमेनार्थप्रतीतिर्न भवतीति भावः । अयमयमितीति । सास्नादिमान् गौरित्याकारक इत्यर्थः । सङ्केतस्यानापत्तेरिति । अस्य पदस्यास्मिन्नर्थे शक्तिरित्याकारकः सङ्केतो न स्यादित्यर्थः । यत्तूक्तं कुसुमाञ्जलौ—

गोमयाद्वृश्चिकोत्पत्तिर्मायावत्समयादय इति ।

यथा वृश्चिकाद्गोमयाच्च वृश्चिकोत्पत्तिः, एवं सर्गादौ केवलादृष्टात् । इदानीं तु ब्राह्मणाद्ब्राह्मणस्योत्पत्तिः । यथा मायावी मायामयं प्रयोज्यं कृत्वा घटमानयेत्यादिप्रयुज्य शक्तिं ग्राहयति तथेश्वरोऽपि शरीरद्वयं कृत्वा शक्तिं ग्राहयतीति तद्दूषयति=लोके दर्शनेनेति । भवति चेश्वरस्य तादृशः सङ्केतः । लोके तादृशस्यैव सङ्केतस्य दर्शनात् । तस्मात्सङ्केतः शक्तिप्रकाशक एवेति भावः ॥

(कलाटीका)

एवमभ्युपेत्य समाहितं । वस्तुतो दोषशङ्कैव नेत्याशयेन सिद्धान्तमाह=वस्तुत इति । पदं मध्यमावस्थापन्नम् । बौद्धमित्यस्य शक्तमिति शेषः । न चेति । न हीत्यर्थः । तस्य मुखसंबन्धाभावोऽपि बोध्यः । कुतो नेति शङ्कायामाह=अग्रे इति । शब्दनिरूपणप्रकरणे इत्यर्थः । एतन्मतोपपत्तिरपि तत्रैव स्फुटीभविष्यति । तत्राभेदं द्रढयति=अत एवेति । तयोर्भेदाभेदादेवेत्यर्थः। प्रतीतिरिति । तथैवप्रतीत्याऽभेदविषयिण्या तयोरभेदस्यैवलाभ इति भावः।(१) (नन्वेवमभेदोपपादनेऽपि भेदानुपपादनात् कथं गौतमोक्तदोषनिरासः) तत्राभेदेन प्रश्नोत्तरयोः सङ्गतिः ।भेदेनोद्देश्यविधेयभावसङ्गतिः । प्रागुक्तस्वाभाविकत्वं प्रतिपादयन् तत्सत्त्वे मानान्तरं कथयन्प्रतीतिसङ्गतौ हेत्वन्तरमाह=अस्येति । इत्यादौ । व्यवहारे । अत एव तत्र हेतुमाह=असमिति । ननु एतद्व्यवहाराद्वाच्यवाचकभावापरपर्यायशक्तिरूपसम्बन्धसिद्धिरेवास्ति इति न तादात्म्यलक्षणस्वाभाविकयोगसिद्धिरतस्तत्रैव गमकान्तरमाह=अस्येति

एतेन स्वरूपभेदादुपायभेदादर्थक्रियाभेदाच्च शब्दार्थयोरभेदो न युक्तः । तथाहि-शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रग्राह्याणि, अभिधेय-

(१) अयं पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे ।

(कलाटीका)

प्रत्ययार्थक्रियाणि नामान्यनुभूयन्ते। अर्थस्तु घटत्वादिसामान्यात्मकश्चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यो मधुधारणप्रावरणाद्यर्थकारी चेति कुतोऽभेदः? 'डित्थोऽय'मिति सामानाधिकरण्य व्यवहारोऽपि यो नानादेशकालसंप्लुतः सोऽयमसन्निहितदेशकाल इत्यर्थक इति नाभेदसाधक इति "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" (अ०१ पा० ३ सू०१०)इत्यधिकरणस्थ वाचस्पतिमिश्रोक्तमपास्तम्। अत्यन्ताभेद एतद्दोषेऽपि भेदाभेदवादिनामभेदस्याऽऽध्यासिकत्वं वदतामदोषात्। तत्र गुणगुण्यादिवत् "मनोब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादौ "इत्याकारां वृत्तिं कुर्वीत" इत्यर्थ इति न दोषः। एवंहि मनसि ब्रह्माभ्यासो भवति विपरीतं तु नोचितं। ब्रह्मण उत्कृष्टत्वात्। तथाच व्याससूत्रं "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षा"दिति (अ० ४ पा० १ सू० ५)। यत्सम्बन्धेत्यर्थः। ननु तदभावे तस्मिन्नहि ज्ञाते शब्दादर्थप्रत्ययः सम्बन्धवादिनोऽपि तद्ग्राहकतयाऽयमवर्जनीयः। 'समयज्ञानार्थं मित्यादि लक्षणं इत्येतदग्रे पदसमूहोवाक्यमर्थसमाप्ताविति (न्या०भा०) अनेनाग्रिमतदुक्तेनोपदेशस्यैव सङ्केतत्वं स्पष्टमुक्तमतआह। एवमिति स्वाभाविकयोगसाधकः। अस्य पूर्वेणाभिन्नत्वमाशङ्क्याह=अयमिति। हरौ—अस्यायमिति-व्यवहारद्वयं, योग इति तादात्म्यलक्षणः स्वाभाविकयोग एतयोरस्तीति प्रतीयत इत्यर्थः।

ननु इतरशास्त्रे समयसङ्केतयोः पर्यायवचनत्वे ऽपि, कथं हरिग्रन्थे समयपदेन व्यवहारग्रहणम्' अत आह=समेति। प्रत्येकं एतावुभावुभयपर्यायवाचकावित्यर्थः। तत्र तदीयमेव मानमाह=अत एवेति। पर्यायवाचकत्वादेवेत्यर्थः। न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्ययस्येतिपाठः। शब्दस्यानुमाने नान्तर्भावः, असम्बद्धत्वात्तयोरिति व्युत्पादनावसरे हीदमुक्तं। न 'सम्बन्धाच्छब्देनार्थ बोधनं किं तर्हि समयकारित'मित्यर्थः। सूत्रे-गौतमसूत्रे। नियोगरूप इति पाठः। रूपमितिपाठे-तद्रूपम्=नियोगरूपमित्यादि यत, स समय इत्यनुषङ्गादिनान्वयः।

एवं वृद्धव्यवहारस्य तत्त्वमुक्त्वा, ईश्वरव्यवहारस्य तत्त्वमाह=अस्मादिति, अत्रवृद्धव्यवहारे वाच्यवाचकभावापेक्षया षष्ठ्यर्थसम्बधस्य स्पष्टम्भेदेन प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवमप्युपदेशस्य तत्त्वालाभोऽत आह—नियोग इति। अत एव तत्र संवादार्थं वैशेषिकस-

(कलाटीका)

प्रत्ययार्थक्रियाणि नामान्यनुभूयन्ते। अर्थस्तु घटत्वादिसामान्यात्मकश्चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यो मधुधारणप्रावरणाद्यर्थकारी चेति कुतोऽभेदः ? 'डित्थोऽय'मिति सामानाधिकरण्य व्यवहारोऽपि यो नानादेशकालसंप्लुतः सोऽयमसन्निहितदेशकाल इत्यर्थक इति नाभेदसाधक इति "अक्षरमम्बरान्तधृतेः" (अ०१ पा० ३ सू०१०)इत्यधिकरणस्थ वाचस्पतिमिश्रोक्तमपास्तम्। अत्यन्ताभेदे एतद्दोषेऽपि भेदाभेदवादिनामभेदस्याऽऽध्यासिकत्वं वदतामदोषात्। तत्र गुणगुण्यादिवत् "मनोब्रह्मेत्युपासीत" इत्यादौ "इत्याकारां वृत्तिं कुर्वीत" इत्यर्थ इति न दोषः। एवंहि मनसि ब्रह्माभ्यासो भवति विपरीतं तु नोचितं। ब्रह्मण उत्कृष्टत्वात्। तथाच व्याससूत्रं "ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षा"दिति (अ० ४ पा० १ सू० ५)। यत्सम्बन्धेत्यर्थः। ननु तदभावे तस्मिन्नहि ज्ञाते शब्दादर्थप्रत्ययः सम्बन्धवादिनोऽपि तद्ग्राहकतयाऽयमवर्जनीयः। 'समयज्ञानार्थं मित्यादि लक्षणं इत्येतदग्रे पदसमूहोवाक्यमर्थसमाप्ताविति (न्या०भा०) अनेनाग्रिमतदुक्तेनोपदेशस्यैव सङ्केतत्वं स्पष्टमुक्तमतआह। एवमिति स्वाभाविकयोगसाधकः। अस्य पूर्वेणाभिन्नत्वमाशङ्क्याह = अयमिति। हरौ—अस्यायमिति-व्यवहारद्वयं, योग इति तादात्म्यलक्षणः स्वाभाविकयोग स्तयोरस्तीति प्रतीयत इत्यर्थः।

ननु इतरशास्त्रे समयसङ्केतयोः पर्यायवचनत्वे ऽपि, कथं हरिग्रन्थे समयपदेन व्यवहारग्रहणम्' अत आह=समेति। प्रत्येकं एतावुभावुभयपर्यायवाचकावित्यर्थः। तत्र तदीयमेव मानमाह=अत एवेति। पर्यायवाचकत्वादेवेत्यर्थः। न सामयिकत्वाच्छब्दार्थसंप्रत्ययस्येतिपाठः। शब्दस्यानुमाने नान्तर्भावः, असम्बद्धत्वात्तयोरिति व्युत्पादनावसरे हीदमुक्तं। न 'सम्बन्धाच्छब्देनार्थं बोधनं किं तर्हि समयकारित'मित्यर्थः। सूत्रे-गौतमसूत्रे। नियोगरूप इति पाठः। रूपमितिपाठे-तद्रूपम्=नियोगरूपमित्यादि यत, स समय इत्यनुषङ्गादिनान्वयः।

एवं वृद्धव्यवहारस्य तत्त्वमुक्त्वा, ईश्वरव्यवहारस्य तत्त्वमाह= अस्मादिति, अत्रवृद्धव्यवहारे वाच्यवाचकभावापेक्षया षष्ठ्यर्थसम्बधस्य स्पष्टम्भेदेन प्रतीतिरितिभावः। नन्वेवमप्युपदेशस्य तत्त्वालाभोऽत आह—नियोग इति। अत एव तत्र संवादार्थं वैशेषिकस-

सूक्ष्मामर्थेनाप्रविभक्ततत्त्वा-
मेकां वाचमभिष्यन्दमानाम् ।
तामन्ये विदुरन्यामिव च
नानारूपामात्मनि सन्निविष्टाम् ॥ इति ।

अभिष्यन्दमानां तत्तद्रूपेणाभिव्यक्ताम् । अन्यामिव भेदवतीमिव । आत्मनि चित्ते ।

प्राणापानान्तरे देवी वाग्वै नित्यं स्म तिष्ठति ।
स्थानेषु विवृते वायौ कृतवर्णपरिग्रहा ॥
वैखरी वाक् प्रयोक्तॄणां प्राणवृत्तिनिबन्धनी ।
केवलं बुद्ध्युपादानक्रमरूपानुपातिनी ॥
प्राणवृत्तिमनुक्रम्य मध्यमा वाक् प्रवर्तते ।
अविभागात्तु पश्यन्ती सर्वतः संहृतक्रमा ॥
स्वरूपज्योतिरेवान्तः परा वागनपायिनी ॥

इति भारतं च । एते च श्रुतिभारते हरिग्रन्थे स्पष्टे । हरिवंशेऽपि—

अक्षराणामकारस्त्वं स्फोटस्त्वं वर्णसंश्रय । इति ।

'योग्यतालक्षणः सम्बन्धः' इत्यादेः कैयटस्य कारणतावच्छेदकधर्मरूपः सम्बन्ध इत्यर्थः । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्याखण्डार्थेन शुद्धेनापि ब्रह्मणाध्यासिकं तादात्म्यम् ॥

(कुञ्जिकाटीका)

अत एव । सङ्केतस्य शक्तिग्राहकत्वादेव । महर्षीति । महर्ष्यादिभ्य ईश्वरेण साक्षात् सङ्केतः प्रकाशित इत्यर्थः । तत्सङ्केतः—ईश्वरसङ्केतः । ननु विद्यमानस्यैव शब्दार्थसम्बन्धस्य सङ्केतेन प्रकाशे यस्य शब्दस्य यस्मिन्नर्थे सम्बन्धो नास्ति तस्य सङ्केतो न स्यादत आह—सर्वे च शब्दा इति । सर्वैरर्थैरिति । इति हेतोः सर्वैरर्थैः

सम्बन्ध इत्यर्थः। नित्य इति। ईश्वरकृतत्वे तु जन्यत्वेनानित्यत्वा॰पत्तिरिति भावः। तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते ऽनेनेति तन्त्रम्। उभयरूप॰परेति। शब्दमात्रस्यार्थमात्रस्य च ब्रह्मोपादानकत्वेन ततो भेदाभा॰वात्। उभयोः। शब्दशब्दार्थयोः। क्रियाशक्तिप्रधानायाः-परिणति-क्रियोन्मुखायाः प्रकृतेः सकाशादित्यर्थः। तदुक्तं काशीखण्डे—

"क्रियाशक्तिरिदं विश्वमस्य त्वं कारणं तत" इति।

बिन्दुरूपिण्या इति। चिदचिन्मिश्राया इत्यर्थः। अयम्भावः। मायानुपहितं ब्रह्म निर्गुणं, मायोपहितं सगुणं तच्च ब्रह्म जगदुपादा॰नमिति मते तदेव बिन्दुशब्दवाच्यम्, प्रकृतेरुपादानत्वे तु सैव बिन्दुः। स च बिन्दुः कारणरूपः सूक्ष्मः कार्यरूपस्तु त्रिविधः बिन्दु, बीजं, नादश्च,। बिन्दुः ब्रह्मरूपः, शक्ति बींजं, तयोः क्षोभ्यक्षोभकभावाख्यः सम्बन्धो नाद इति। शब्दब्रह्मेति। शब्दार्थयोरभेदात् सकलार्थ॰स्वरूपिणो ब्रह्मणः शब्दरूपत्वमित्यर्थः। ब्रह्मात्मकशब्देन जगतो व्या॰प्तत्वाच्च शब्दब्रह्म जगदुपादानम्। बिन्दुश्च स्पष्टव्यञ्जनात्। नन्वेवं स्फोटस्य जन्यत्वेनानित्यत्वापत्तिरत आह। नित्यत्वं त्विति। अर्थेनेति। अर्थेन सह न प्रविभक्तमत्यन्तं भिन्नं तत्त्वं शब्दरूपत्वं यस्या इत्यर्थः। एकामिति। स्फोटरूपायास्तस्या एकत्वात्।

प्राणापानेति। सर्वेषां प्राणापानान्तरे वाग्रूपा देवी तिष्ठति। तस्या एव वैखर्यादयो ऽवस्थाभेदाः। स्थानेषु, ताल्वादिषु। विवृते विवर्तरूपतां प्राप्ते। प्राणवृत्तीति। प्राणवायुव्यापारेण वर्णाभिव्य॰क्तेः। तदुक्तं स्मृत्यन्तरे।

प्राणेनाप्यायिता सेयं व्यवहारनिबन्धनी इति।

तथा च श्रोत्रविषयत्वेन प्रतिनियतं परैः संश्रयं श्रुतिरूपं यस्याः सा वैखरी। मध्यमा तु बुद्धिमात्रोपादाना परिगृहीतक्रमेव प्राणवृत्त्यनु॰गता। पश्यन्ती तु प्रतिलीनाकारा समाविष्टक्रमशक्तिः। बुद्ध्युपा॰दानेति। शब्दः खलु प्राणाधिष्ठानो बुद्ध्यधिष्ठानश्च, प्राणबुद्धिशक्तिभ्यां हि स प्रतिलभ्यते। प्राण एव हि बुद्धितत्त्वेनान्तराविष्टः स्थानाभिघा॰तादि द्वारा शब्दत्वेन विवर्तते। अविभागेति। वर्णादिविशेषरहिता। स्वरूपज्योतिरेवेति। स्वं ब्रह्म तद्रूपं ज्योतिरित्यर्थः।

ननु 'नित्यः शब्दार्थसम्बन्ध' इति वार्तिकव्याख्यावसरे अर्थ॰स्यानित्यत्वात्तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वासम्भव इत्याशङ्क्य 'योग्यताल॰

क्षणः सम्बन्ध' इति कैयटासङ्गतिः, अर्थस्यानित्यत्वे तादात्म्यलक्षणयोग्यताया अपि नित्यत्वासम्भवादत आह–कैयटस्येति। शब्दस्य नित्यतया तन्निष्ठकारणतावच्छेदकस्यापि नित्यत्वमितिभावः। ननु "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्"इत्युपक्रम्य विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यावगमात् पदार्थसंसर्गरूपवाक्यार्थविषयत्वं तत्र कथम्? अत आह–तत्त्वमस्यादीति। अखण्डार्थेनेति। तत्पदत्वं पदवाच्ययोः परोक्षत्वापरोक्षत्वविशिष्टयोः सामानाधिकरण्यासम्भवाद्विशेषणांशपरित्यागेन विशेष्यमात्रबोधादितिभावः।

अत्र वेदान्तिनः। क्रियाकारकभावं पुरस्कृत्य शब्दानां प्रवृत्तिर्जायमाना धर्मधर्मिभावं पुरस्कृत्यैव वाच्या, स च धर्मधर्मिभावो न ब्रह्मगोचरो, ब्रह्मणो धर्मशून्यत्वात्। अतः पदपदार्थविभागमन्तरेणैव तत्त्वमसीत्यादिवाक्यमखण्डमेवाखण्डब्रह्मवाचकमिति वदन्ति। वाक्यतात्पर्यविषयीभूतत्वं वाक्यार्थत्वम्। तथाच अखण्डब्रह्मणः प्रतीयमानस्य वाक्यशक्यत्वाद्वाक्यवाक्यार्थयोरभेद इति भावः।

अत्रेदं बोध्यम्। प्रत्यक्षं द्विविधं सविकल्पकं निर्विकल्पकं च। वैशिष्ट्याद्यवगाहि 'घटं जानामि'इत्यादि सविकल्पकम्। संसर्गानवगाहि तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं निर्विकल्पकम्। सोऽयं देवदत्त इत्यादिवद्विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य विषयस्य चाभेदात्प्रत्यक्षत्वम्। शुद्धेनापीति। यथा तत्ताविषयकज्ञानाजनकस्यापीन्द्रियस्य वाक्यसहकारेण तत्ताविषयकज्ञानजनकत्वम्, एवं सखण्डप्रतिपादकस्यापि वाक्यस्याखण्डार्थप्रतिपादकत्वमपीति भावः॥

(कलाटीका)

तदनुमाने मानमाह—अत एवेति। तेन तदनुमानाङ्गीकारादेवेत्यर्थः वाचस्पत्ये–उक्तगौतमसूत्रस्थे। सर्गादीति–अस्यायं वाचकः इत्यस्मादयं बोद्धव्य इति भगवतः सर्गादौ संकेतरूपो नियोगस्तद्ग्रहोपायश्चास्माकं वृद्धव्यवहारादीत्यादि। तद्द्वेति–महर्ष्यादिव्यवहारपारम्पर्यास्वित्यर्थः। तत्सङ्केत इति–ईश्वरसङ्केत इत्यर्थः। ईश्वरसङ्केतप्रकाद्यस्वाभाविकसम्बन्धसत्त्वे मानान्तरमपि सूचयन्नत्र मानान्तरमप्याह—तथेति न्यायवाचस्पत्यादावित्यर्थः। उक्तपातञ्जलभाष्यव्याख्यावसरे एव। ननु स्वाभाविकः संबधो यदि'अस्माच्छब्दादयमर्थः प्रत्येतव्य'इत्यात्मास्ति, तत्र दीपसहस्रेणाऽपि न शक्योऽभिव्यक्तु-

मित्याधुनिकसंकेतिताद्बोधापत्तिः । तत्रापि तत्सत्वे ईश्वर संकेतितादविशेष इत्याशंकायामिदमुक्तं–सम्बध इति । अस्मादयं बोद्धव्य इति भगवतः सर्गादौ संकेतरूपो नियोगस्तद्ग्रहोपायश्चास्माकंवृद्ध-व्यवहारादीत्यादिः । समूहरूपस्य सम्बधः स्वाभाविकः उक्तरूपः । प्रकाशक इति । तत्संकेतस्यैव वाचकतानियामकत्वं अन्यकृतस्यतु न, तत्र लोकानां वाचकताव्यवहाराभावादिति विशेषः, किंतु 'संकेतित' इत्येव तत्र व्यवहार इतिभावः । अत एव । तस्य प्रकाशकत्वादेव । तान्त्रिकाः वैयाकरणाः । नन्विदमस्मदादीनां दुर्ज्ञेयं विशिष्य सकलार्थशब्दज्ञानाभावात् । अत आह–सर्वैरिति । ज्ञानगम्य एव–ज्ञानविषय एव । तेषाम्–योगिनाम् । उभयेति । शब्दतदर्थोभयेत्यर्थः। परा शब्दब्रह्म । ननु परा वाक् सा च शब्दरूपा नोभयरूपेति कथं तत्प्रत्यक्षेण तत्सम्बन्धज्ञानमतस्तत्समर्थयते । युक्तं चैतदिति । कुतस्तत्राह–एकेति । तया–सर्वशक्तिमत्त्वौचित्येन । तत्कार्ययोः । शब्दब्रह्मकार्ययोः शब्दतदर्थयोः । उभयेति । प्रत्येकमुभयरूपत्वादित्यर्थः ।

ननु तदुपादानत्वे एव किं मानमतस्तन्त्रोक्तिमाह–क्रियेति । सर्गोत्पादनरूपक्रियासामर्थ्यं प्रधानं यस्या इत्यर्थः । तदर्थमेव हि सा । अन्यथा तदानर्थक्यमेव । ईदृशी या प्रकृतिः परमेश्वरसिसृक्षात्मकमायावृत्तितो जाता बिन्दुरूपिणी अव्यक्तरूपा त्रिगुणा, अस्या बीजनादबिन्दुरूपांशत्रयवत्वे अपि चिदंशाख्यबिन्दुस्वरूपा ततः शब्द-शब्दार्थकारणं सर्वसृष्ट्युपयोग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनभिन्नं (चेतनामिश्रं) शब्दब्रह्मापरपर्यायपरानामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं नादमात्रमुत्पन्नमित्यर्थः ।

नन्वेवं कथं नित्यत्वमत आह—नित्यत्वमिति । अर्थेनेति । अर्थेन सहाप्रविभक्तं तत्वं स्वरूपं यस्याः सा । एतेन पराकृपत्वमुक्तम् । तामेकां अन्ये नानारूपां विदुरित्यर्थः । तत्तद्रूपेण । विशिष्य शब्दार्थोभयरूपेण । सा वाक् चतुर्विधा । परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी, । तत्रादौ वैखरीभिन्नावस्थात्रयं सर्वप्राणिषु सार्वदिकमित्याह–प्राणेति सार्द्धेन । यतो देवी द्योतनरूपाऽतः सा वाक् । प्राणश्चापानश्च तयोरान्तरः समानश्च तेषु सदा नियमेन । स्थितवतीत्यर्थः । अथ वैखरीमाह–स्थानेष्विति । स्थानेषु कण्ठादिषु वायौ विवृते प्रव्यक्ते सति स्वीकृतवर्णपरिग्रहा प्रयो-

कर्तृणां या प्राणवृत्तिः तत्तत्स्थाने सहायभूततदाख्यवाय्वभिहतिः, सा निबन्धनं कारणं यस्याः सा वैखरी वाक् इत्यर्थः। मध्यमामाह-केवलमिति। अनेन वर्णपरिग्रहव्यावृत्तिः। तत्तदर्थतत्तच्छब्दविशेषोल्लेखिनी बुद्धिः उपादानं शब्दब्रह्म तयोर्थः क्रमस्तद्रूपमनु पश्चात् पतति स्वीकरोति सा प्राणस्य वृत्तिं वर्त्तनमनुक्रम्य मध्यमावाक् हृदयदेशे तिष्ठतीत्यर्थः। पश्यन्तीमाह-अविभेति। यतः सर्वस्या एव क्रम उक्तरूपस्संहृतो यया। अत एवाविभागात् कार्यकारणयोर्विभागरहिता नाभिदेशस्था पश्यन्तीत्युच्यते। परामाह-स्वरूपेति। अन्तः-मूलाधारे। ज्योतिः स्वरूपा अनपायिनी उक्तरीत्या सा परा वागित्यर्थः।

नन्वनयोः श्रुतिभारतयोस्तत्र तत्र नोपलम्भो ऽत आह-एते चेति। वर्णसंशय इत्यनेन पराख्यः शब्दब्रह्मरूपः स्फोट उक्तः। उक्तहरिग्रन्थार्थे कैयटविरोधं परिहरति योग्यतेति-अर्थानुवादोऽयम्। ननु शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्य तादृशस्याङ्गीकारे तत्त्वमसीत्यादावर्थज्ञानाभावात्तद्ग्रहे कथमस्मदादीनां बोधोऽत आदौ वेदान्तिनयेनाह-तत्त्वमिति। अस्योभयत्रान्वयः।

तद्ग्रहश्च "नेह नानास्ति" इत्यादिनिषेधवाक्यमनने सति शमदमादिसम्पन्नस्यातिशुद्धचित्तस्यैवेति न दोषः। यद्वा, शब्दाद्विशिष्टबोध एव, अखण्डार्थस्तु मानसबोधविषय एव। यद्वा, निषेधवाक्यसहकारेण धर्मोपलक्षिते शक्तिग्रहात् तदुपलक्षिताखण्डार्थस्यैव बोध इत्यादि द्रष्टव्यम्।

तादात्म्यमूलकस्य सम्बन्धत्वे अर्थभेदात्तादात्म्यापन्नशब्देषु भेदौचित्येनार्थभेदाच्छब्दभेद इत्युपपद्यते। समानाकारत्वमात्रेण तु 'एकोऽयं शब्दो नानार्थः' इति व्यवहारः। तस्य निरूपकाश्रयभेदाभ्यां भेद इत्येके॥

कुञ्जिकाटीका।

ननु तत्त्वमसीत्यादिवाक्यश्रवणे ऽस्मदादीनामप्यखण्डब्रह्मबोधापत्तिरत आह-तद्ग्रहश्चेति। वाक्यमननं, वाक्यार्थमननम्। तच्च

साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिरनुचिन्तनम् । शमो ऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः । दमो बहिरिन्द्रियनिग्रहः । सम्पन्नस्येति ।

उभाभ्यामेव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणो गतिः ।
तथैव ज्ञानकर्मभ्यां प्राप्यते शाश्वती गतिः ॥

इति वचनेन कर्मसहितस्यैव तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वात् । ननु वाक्यजन्यज्ञानस्य कथं संसर्गानवगाहित्वमिति चेत् । सत्यम् । तात्पर्यविषयत्वमेव वाक्यजन्यज्ञाने तन्त्रम् । अस्ति चात्रापि विशुद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां तात्पर्यमिदमेवाखण्डार्थत्वम् । ननु ब्रह्मणो महावाक्यार्थज्ञानाविषयत्वे "अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता" इतिश्रुतिविरोध इति चेन्न । अविद्यया आवृतस्यैव स्वरूपस्य आवरणनिरासाय महावाक्यजन्यज्ञानविषयत्वात् । निरूपाधिकस्य तु आवरणाभावान्नास्ति श्रुतिजन्यज्ञानेन सम्बन्धः । ननु व्यवहारमार्गे वेदान्तिभिरपि पदार्थकल्पनाऽवश्यमङ्गीकार्या । अन्यथा वाक्यार्थस्यापूर्वत्वेन वाक्यार्थे वाक्यसङ्केतग्रहाभावाद् बोध एव न स्यात् । तस्मादखण्डयोर्वाच्यवाचकभावो न सम्भवतीत्यस्वरसादाह । यद्वेति अखण्डार्थत्वं-संसर्गानवगाहि यथार्थज्ञानजनकत्वम् । तत्त्वमसीत्यादिवाक्यमेव ब्रह्मप्रत्यक्षं जनयतीत्यद्वैतसिद्धान्तविरोधमाशङ्क्याह—यद्वेति । उपलक्षणीभूतधर्माणां चासत्वान्नाद्वैतसिद्धान्तहानिः ।

अर्थभेदाच्छब्दभेद इति । नन्वेवं वेदे पठितस्य शब्दस्य विनियोगकाले ऽर्थान्तरे प्रयोगाच्छब्दभेदापत्तिरिति चेदत्रोक्तं हरिणा—

मन्त्रास्त्वविनियोगेन लभन्ते भेदमूहवत् ।
तान्याम्नायान्तराण्येव, पठ्यते कश्चिदेव तु ॥ १ ॥

इति मन्त्राणां सर्वेषां वेदत्वमेव । वेदे तु कश्चिदेव मन्त्रः पठ्यत इति तदर्थः । नन्वस्मिन्पक्षे "एकः शब्दो नानार्थः अक्षाः पादा माषा इति भाष्यं कथमुपपद्यतामत आह—समानाकारत्वेति । वस्तुतो ऽर्थभेदाच्छब्दभेद इत्ययुक्तम् । 'कुटीभार्य' इत्यत्र समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कत्वाभावान्न पुंवदिति भाष्यासङ्गतेः, सामर्थ्यादिना ऐक्योपपादने बीजाभावात् इति चेत्सत्यम् । 'विषयेण तु नानालिङ्गकरणात्' इत्यादिना भाष्यकृतैव शब्दैक्यं दर्शितम् । 'आन्यभाव्यं तु कालशब्दव्यवायात, इत्यादिना च शब्दभेदो दर्शितः । तस्य—तादात्म्यस्य । ततश्च शब्दभेदः तादात्म्यभेदश्चेति प्रथमः पक्षः । शक्ति-

निरूपकः अर्थः, शक्त्याश्रयः शब्दः तदुभयभेदाद्भेद इत्यर्थः। यतूक्तं कुसुमाञ्जलौ।

'शक्तिभेदो न चाभिन्नः स्वभावो दुरतिक्रम" इति।

अस्यार्थः-शक्तिभेदो न, चो हेतौ अभिन्नो यतः शक्तिशक्तिमतोऽभेदात्। ननु स्वभावादेवैकस्य नानाकार्यकारित्वं तत्रोक्तं-स्वभावो दुरतिक्रम इति। कार्यजननस्वभावस्यानुवर्तमानत्वादेककारणेन कार्यान्तरस्याप्यापत्तिरिति तन्मते एकस्य दण्डस्य घटहिंसाद्यनेककार्यजनकत्वं न स्यात्। किञ्च सो ऽयमित्यत्र प्रत्यभिज्ञायां यदि सादृश्यमेव बीजं स्यात् तदा सो ऽयं ककार इत्यत्रापि तथात्वापत्तौ ककारादीनामप्यैक्योपपत्तिरिति॥

(कलाटीका)

तद्ग्रहश्चेति। तादात्म्यग्रहश्चेत्यर्थः। तथा च तस्यैव बोधो नास्माकमिति न शङ्कोक्तदोषस्तदाह-न दोष इति। उक्तापिसूचितं सर्वसाधारणं पक्षान्तरमाह—यद्वेति। विशिष्टे शक्त्यग्रहेण ततो ऽपि लाघवादाह—यद्वेति। अनयोरपि पक्षयोर्बोधस्तस्यैवेति भावः। एतेन तस्य भावस्तत्त्वमित्यपास्तम्। तदाह-इत्यादीति। बोधकत्वस्य शक्तित्वेऽर्थभेदाच्छब्दभेद इति पक्षोक्तिसम्भवाभावः। एकस्यैव शक्तिलक्षणाभ्यां भिन्नार्थबोधकत्वस्य दृष्टत्वेनैकत्रभिन्नार्थबोधजनकत्वे विरोधाभावात्। इच्छायाः शक्तित्वेऽपि एकस्मिन्नेकविषयलाभेच्छानां दर्शनेनाविरोधस्यैव सत्वात् तदेतद्ध्वनयन् आह-तादात्म्यमूलकस्येति वाच्यवाचकभावस्य। न तु परोक्तस्येतिभावः। नन्वेवमेकस्य नानार्थत्वधीः कथमत आह। समेति। तस्य। तादात्म्यस्य। क्वचित्तथैव पाठः॥

अन्ये त्वेकत्रैवाम्रफले रूपरसगन्धादीनां भिन्नानां तादात्म्यवद् एकत्रैव शब्देऽनेकार्थनिरूपितानि भिन्नानि तादात्म्यानीत्याहुः। परेतु निरूपकभेदेऽपि तादात्म्यमेकमेवेति शक्त्यैक्यमेवेत्याहुः। "हलोनन्तराः" (अष्टा० सू० १-१-७) इति सूत्रे सरूपसूत्रे च भाष्ये सूचितमिदं पक्षत्रयम्। सर्वजातीयैः सङ्केतैरस्य सम्ब-

न्धत्वेनैव ज्ञानं, तदेव च बोधसाधनमिति बोध्यम्। न च तयोस्तादात्म्यस्वीकारे समव्याप्ततया शब्दादनुमानमेव स्यादर्थस्येति प्रमाणान्तरत्वभङ्गः। पक्षधर्मताज्ञानाद्यनपेक्षतया तस्य प्रमाणान्तरत्वात्। सिद्धिसत्त्वे इच्छां विनापि बोधदर्शनाच्च।

कुञ्जिकाटीका।

भिन्नानि तादात्म्यानीति। अर्थभेदेऽपि न शब्दभेदः। अनन्तव्यक्तिकल्पनापत्तेस्तस्मादेकवृन्तगतानेकफलवदेकस्मिन् शब्दे नानार्थसम्बन्ध इति भावः। अस्मिन्पक्षे "तत् यः सारण्यके ससीमके ग्रामशब्दो वर्तते तमभिप्रेत्योच्यते अनन्तराविमौ ग्रामौ" इति भाष्यं व्यक्तिभेदमारोप्य। अत्र शब्दैक्यमते पक्षद्वयं, शक्यतावच्छेदकभेदेऽपि शक्तिरेकैव, शक्यतावच्छेदकभेदाच्छक्तिरपि भिन्नैवेति। शक्यतावच्छेदकं च शक्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं नातः सूर्याचन्द्रमसोर्भेदात्पुष्पवन्तपदे नानार्थता। आद्यपक्षे यथा वायौ रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपनिरूपितत्वविशिष्टसमवायो नास्तीति रूपवत्ता बुद्धिर्न भवति। एवं तदर्थनिरूपितत्वविशिष्टशक्तिस्मरणाभावान्नैकार्थबोधकाले ऽपरार्थबोधः। शक्तिभेदाच्च नानार्थत्वव्यवहारः सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां वर्तत इत्येकशब्दोपात्तत्वादेकत्वं न्याय्यमित्याहुः। किञ्च शक्तिभेदे गौरवमित्यपि बोध्यम्। ननु संकेतस्याननुगतत्वात् सम्बन्धत्वासम्भवइत्यत आह—सर्वजातीयैरिति। ईश्वरकृतानामस्मदादिकृतानां च सङ्केतानां व्याख्यातृभेदेन नानाविधसङ्केतानां च सङ्केतत्वेनैव सम्बन्धतेत्यर्थः।

समव्याप्ततयेति। सहचरिततयेत्यर्थः। आनयपदं घटसम्बद्धानयनपदार्थबोधकं घटपदसम्बद्धत्वादित्येवं व्याप्येन शब्देन व्यापकस्यार्थस्यानुमानादिति भावः। अत एवोक्तं गौतमेन "पूरणप्रदाहपाटनानुपपत्तेश्च सम्बन्धभाव" (गौ०सू०५३।अ०२।पा०१) इति। अग्निशब्दोच्चारणे मुखदाहापत्तेर्न शब्दार्थयोर्व्याप्यव्यापकभाव इति तदर्थः। तार्किकमते तु शब्दस्याकाशनिष्ठतया व्यधिकरणत्वान्न तेनानुमानमितिभावः। पक्षेति। पक्षः सन्दिग्धसाध्यवान्। पक्षधर्म-

ताज्ञानं, हेतोः पक्षवृत्तित्वज्ञानम् । अर्थव्याप्यशब्दवादिश्मिति परा॰मर्शं विनापि शाब्दबोधान्न तस्यानुमितित्वमिति भावः ।

नन्वियमनुमितिर्व्याप्तिज्ञानाद्यनपेक्षा विलक्षणैव । अन्यथा भि॰न्नविषयकप्रत्यक्षं प्रति शाब्दसामग्र्या अनुमितिसामग्र्याश्च प्रति॰बन्धकताद्वयकल्पने गौरवमत आह–सिद्धिसत्त्वे इति । पर्वते वह्निं नि॰श्चयोत्तरं पर्वते वह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छयैवानुमितिर्भवति । शाब्दबोधस्तु निश्चयसत्त्वे ऽपीच्छां विनैव भवतीति वैषम्यमिति भावः । यद्यपि शब्दार्थयोस्तादात्म्याभावे ऽपि घटमानयेत्यादिपदान्यर्थवि॰षयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात्, इत्यनुमाने वैयधिकरण्याभावादनुमितिः सम्भवति, तथापि श॰ब्दार्थयोस्तादात्म्ये व्याप्य व्यापकभावस्य झटित्युपस्थितिरित्यतः तत्पक्षे निराकरणमिदम् ॥

(कलाटीका)

आश्रयाभेदेऽपि निरूपकभेदाद्भेद तादात्म्यभेद इत्यर्थभेदे ऽपि शब्दैक्यमिति पक्षमाह । अन्ये त्विति । आदिना स्पर्शसंख्यादयः । तादात्म्यवत् । तादात्म्यानीवेत्यर्थः । अन्यथैकतादात्म्यमादाय सर्ववत्ताबुद्धिप्रसङ्गः, तथाच शक्तिनानात्वमेवेति भावः । पक्षद्वयादपि लाघवादाह–परेत्विति । अपिः आश्रयभेदसमुच्चायकः । एकमेवेति । स्वतो भेदस्तु न, गौरवात् । तत्तन्निरूपितत्वविशिष्टतादात्म्यस॰म्बन्धेन तद्वत्ताविरहान्नोक्तापत्तिरितिभावः । अत्र मानमाह—हलो ऽनन्तेति । तत्र हि "सर्वत्रातज्जातीयकं व्यवधायकं भवति कथमन॰न्तराविमौ ग्रामाविति ग्रामशब्दो ऽयं बह्वर्थ, अस्त्येव शालासमुदा॰ये वर्तते" इत्याद्युक्त्वा 'तत् यः सारण्यक' इत्याद्युक्तम् । केचिदर्थ॰भेदेन शब्दभेदमिच्छन्ति । प्रत्यभिज्ञानं तु सामान्यनिवन्धनम् । अन्ये त्वेकशब्दत्वम्, तत्र चानेकशक्तियोगः, एकशक्तित्वं, वेति मतविकल्पः । तत्र यदा एकशब्दत्वपक्षस्तदा 'तद्यः सारण्यक' इति भाष्यं शक्तिभेदादुपचरितभेदाश्रयम् । भेदपक्षे तु 'ग्राम॰शब्दो ऽयं बह्वर्थ' इति भाष्यमभिन्नसामान्यनिमित्तैकत्वाध्यवसा॰याश्रयम्' इति कैयटेनोक्तम । ग्रामशब्दो ऽयमित्यस्य, तद्यःसारण्यकः इत्यस्य चाविरोधायाह–केचिदिति । 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति त॰न्द्भावः । सामान्यं च ग्रामशब्दत्वादि ।

अन्ये त्विति। व्यक्तिभेदकल्पनायां गौरवमिति तद्भावः। तत्र चेति। निरूपकभेदाच्छक्तिभेद इति भावः। एकेति। समवायैकत्व नये रसो रूपवानित्यादिप्रयोगवदन्यार्थबोधकाले ऽन्यार्थबोधो वारणीयः। तदर्थसम्बन्धेन शक्तिग्रहाद् तत्तदर्थविशिष्टशक्तिभेदेन च नानार्थत्वव्यवहार इति भावः। तत्र पदेति। एकशक्तित्वपक्षे त्वर्थभेदादुपचरितभेदाश्रयमिति बोध्यम्। ग्रामशब्दोऽयं बह्वर्थ इति तु मुख्यार्थमेव। अत्र सर्वार्थनिरूपितवृत्तीनां वर्तत इत्येकशब्दबोध्यत्वेनाभेदबोधनादेकशक्तित्वपक्षो भाष्यबोधितः। तत्र वर्तनक्रियाऽस्तिक्रियायाः कर्त्री' इत्युद्द्योते उक्तम्। एवं सरूपसूत्रेऽपि बोध्यम्। प्रत्यर्थमित्यस्यार्थमर्थप्रतीति वदता भवताऽन्त्यं मतद्वयं सूचितम्। तदाह सरूपेति ननु तादात्म्यमूलकशक्तिज्ञाने त्वेतज्ज्ञानं न बोधजनकमत आह–सर्वेति। भेदघटितसङ्केतैरध्याससङ्केतैश्चेत्यर्थः। अस्य। तादात्म्यमूलकसम्बन्धस्य। एतेनोक्तव्याप्तिः। एवमग्रे ऽपि। तदेवेति। तत्त्वेन ज्ञानमेवेत्यर्थः। अनुपपत्तिग्रहस्य तदभावे एव सत्त्वमिति भावः।

वैशेषिकरीत्या शङ्कते। न चेति। तयोः–शब्दतदर्थयोः। अनुमानमेवेति अनुमितिरेवेत्यर्थः। इत्थं च तत्प्रयोगो 'घटमानयेत्यादिपदानि तात्पर्यविषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकत्वात् 'घटमानय' इत्यादिपदकदम्बव'दिति। तथाचानेन संसर्गज्ञानसिद्धौ ज्ञानावच्छेदकतया पदार्थसंसर्गसिद्धिः सम्भवतीति शब्दो न पृथक्प्रमाणमितिभावः। तदाह–प्रमाणान्तेति शब्दस्येति भावः। तत्रतावत् नैयायिकरीत्योत्तरयति। पक्षेति। आदिना व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानपरिग्रहः। तथा च तदभावदशायामपि शाब्दबोधस्यानुभविकतया तदानीमनुमितिसामग्र्यभावेन तदसम्भवाच्छब्दस्य प्रमाणान्तरत्वमावश्यकम्। तदाह। तस्येति। शब्दस्येत्यर्थः। ननु शब्दस्य प्रमाणान्तरत्वे सर्वत्र शाब्दबोधजनकसामग्र्यन्तरकल्पने गौरवमिति सर्वत्र शाब्दबोधस्थले व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानकल्पनमेव सम्यक्। तथा सति क्लृप्तसामग्र्यैवोपपत्तौ सामग्र्यन्तराकल्पनेन लाघवमत आह। सिद्धीति॥

किञ्च पदमात्रात्पदार्थप्रत्ययस्य जायमानस्यानु-

मितित्वासम्भवः। पदेभ्यः स्मृतिरेवेति तु न युक्तं, तत्तानुल्लेखात्, वाक्यादपि तदापत्तेश्च।

किञ्च 'शाब्दयामि' इत्यनुव्यवसायान्न स्मृतित्वमनुमितित्वं वा तज्जन्यप्रत्ययस्य।

किञ्च तथानुव्यवसायप्रयोजिकायाः शाब्दत्वजातेस्तदवच्छिन्ने आकाङ्क्षादिज्ञानहेतुत्वस्य च कल्पनावश्यकत्वे तद्वृत्त्यनुमितित्वस्य व्याप्तिस्मृत्यादेश्च कल्पने गौरवम्।

किञ्च सिद्धिसत्त्वेऽपि शाब्दबोधोदयेनानुमितेश्चानुदयेन सिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ शाब्दातिरिक्तत्वविशेषणदाने गौरवम्। न च तत्प्रत्यक्षादिज्ञाननाशादेव तत्रानुमितिः अनुभवविरोधात्। सर्वत्र तथापत्तेश्चेति दिक्।

(कुञ्जिकाटीका)

ननु सिद्धिसत्त्वे ऽनुमितिरिव शाब्दबोधो ऽपि न भवति समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेन तदनन्तरं शाब्दबोधस्यानुपयोगादत आह—किञ्चेति। ननु पदश्रवणानन्तरं पदार्थस्मरणे 'एते पदार्थाः, परस्परं संसर्गवन्तः, आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वात्' इत्यनुमानमस्त्वित्यस्वरसादाह—पदमात्रादिति। व्याप्तिस्मरणादिकं विनापीति भावः। शाब्दबोधे पदार्थस्मरणं व्यापारः तथा च पदार्थानां स्मृतिरेव नातिरिक्तप्रमितित्वमिति तार्किकमतं निराकरोति। स्मृतिरेवेति। एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वात्। ननु पदेभ्यो ऽर्थे स्मृते ततो ऽनुमितिः कल्प्यते इत्यत आह—न युक्तमिति। किञ्चैतन्मते पदार्थस्मरणमेव शाब्दबोधे हेतुः। तथा चावान्तरवाक्यार्थबोधकाले तस्य नष्टत्वात् ततो महावाक्यार्थबोधो न स्यात्। तस्मात्पदप्रयोज्या उपस्थितिरेव हेतुः। सा चावान्तरवाक्यार्थबोधरूपैवेत्यदोषः। तत्तानुल्लेखादिति। तत्ता पूर्वानुभूतता तां बुध्या विषयीकृत्यैव स्मरणोदयादिति भावः। वाक्यादपीति। तथा च वाक्यादपि स्म-

रणस्यैवापत्तौ अनुमितिशाब्दबोधयोरुच्छेद इत्यर्थः । न चापूर्व-वाक्यार्थस्थले पूर्वमनुभवाभावात्स्मरणासम्भवः इति वाच्यम् । खण्डशः प्रसिद्धानां पदार्थानां संसर्गाणां च स्मरणसम्भवात् ।

तथानुव्यवसायेति । तादृशानुव्यवसायात् शाब्दत्वजातिः क-ल्पनीयैव तदवच्छिन्नं प्रति आकाङ्क्षादिज्ञानस्य च हेतुत्वमवश्यं क-ल्पनीयमेवेति किमनुमितित्वादिकल्पनयेत्यर्थः । सिद्धिसत्त्वे ऽपीति । पर्वते वह्निज्ञानानन्तरमनुमितिर्न भवति, शाब्दबोधस्तु शब्दप्रयोगानु-पाती दुर्निवार इति भावः । ननु सिद्धिसत्त्वे ऽपि परार्थानुमितिवत् शाब्दबोधो ऽपि सम्भवतीति चेन्न । अनुमित्सायां सत्यामेवानुमि-तेरुदयात् । परार्थानुमितौ पर्वतो वह्निमान्, धूमात्, यो यो धूमवान् सो ऽग्निमानित्यादिकं पञ्चावयवात्मकं वाक्यं प्रयुज्यते, शाब्दबोधस्तु परप्रयुक्तात् वाक्यात्स्वस्य भवतीति भेदात् । प्रतिबध्यत्वेति । शाब्दातिरिक्तज्ञानं प्रति सिद्धिः प्रतिबन्धिकेति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः।

नाशादेवेति । ज्ञानस्य क्षणिकत्वात् प्रत्यक्षनाशोत्तर क्षणेऽनुमि-तिरित्यर्थः । ननु एकक्षणविलम्बेऽनुभवविरोधः नास्तीत्यत आह—सर्वत्रेति । सिद्धिनाशानन्तरक्षणे एवानुमितेरापत्तेस्सिषाधयिषा-काले ऽप्यनुमितिर्न स्यादित्यर्थः। अत एव यत्र वह्निव्याप्य धूमवान्प-र्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षं ततः सिषाधयिषा तत्रानुमित्युत्पत्तये सि-षाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावकल्पनेति तार्किकाः । ऋष्यादिव्य-वहारात् शक्तिग्रह इति पूर्वमुपपादितम् । ऋष्यादिव्यवहारश्च सा-धुष्वेवेति साधूनामेव वाचकत्वम् ॥

(कलाटीका)

ननु सिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ शब्दान्यत्वं निवेश्यते इति नायं दोषो ऽत आह—किञ्चेति । यत इतिशेषः । एवमग्रेऽपि । मात्रश-ब्दो ऽवधारणे । (पक्षसाध्ययोरभावादिति भावः) हेतोरुक्तस्या-सम्भवादिति भावः । ननु पदात्पदार्थोपस्थितिर्नानुमितिः, किन्तु स्मृतिः, इति नायं दोषो ऽत आह—पदेभ्य इति । एवो ऽनुमितिशाब्द-बुद्धिनिरासाय । तत्तेति । पूर्वानुभूततारूपतत्तेत्यर्थः सोऽयमित्यादा-विव स इत्येवमित्यर्थः । ननु तदभावे ऽपि फलानुरोधेन तदङ्गीकारो ऽत आह—वाक्यादपीति । अपिः पदसमुच्चायकः । तदापत्तेश्च स्म-रणापत्तेश्च । सम्बन्धिज्ञानतयैव पदज्ञानवत्तदुपयोग इति भावः ।

ननु फलबलात्पदार्थोपस्थितेः पूर्वं नियमतो वाक्यार्थांशोद्बोधकास-मवधानकल्पनमत एव 'दस्नसादो' 'हरे ऽवे' इत्यादौ च विशिष्टशक्त्यैव संसर्गांशे उद्बोधकासमवधानात्प्राक् पदार्थोपस्थितिमात्रं ततस्तदंशेऽप्युद्बोधकसमवधाने तद्विषयको वाक्यार्थबोधः । अत एवापूर्वो वाक्यार्थ इति प्रवादः सङ्गच्छते । अपूर्वत्वं च शाब्दबोधप्राक्क्षण-वर्तितज्जनकशब्दजन्यस्मृत्यविषयत्वम् इति न ततः स्मृतिरत आह—किञ्च शाब्देति । शाब्दयामीत्याकारकशब्दत्वावच्छिन्नावगाहिस-र्वसिद्धानुव्यवसायेन शाब्दत्वजातिसिद्धिरत एव तदवच्छिन्नकरणतया शब्दस्य प्रमाणत्वसिद्धिरिति भावः । तज्जेति । शब्दजेत्यर्थः । अत एव नानुमितं न साक्षात्कृतं किन्तु शब्दादेवावगतमित्यनुभवः सङ्गच्छते ।

ननु यथा पदार्थोपस्थितेः स्मृतित्वमते शब्दजन्यत्वमात्रेण परं तस्यामपीतरस्मृतिविलक्षणः शाब्दयामीति व्यवहारः न तु वाक्यज्ञान-पदार्थोपस्थितिकार्यतावच्छेदकीभूतजातिविशेषाक्रान्तता तस्याः । तथा वाक्यात्स्मृतावपि तद्व्यवहारोऽत आह । किञ्चेति । तथेति । शाब्दयामित्याकारकेत्यर्थः । तदवच्छिन्ने शाब्दत्वावच्छिन्ने तद्वृत्तीति । शाब्दवृत्तीत्यर्थः । आदिना (परामर्शः) पक्षधर्मताज्ञानादि-सङ्ग्रहः ।

ननु नेदं गौरवमुक्तयुक्तिभ्यामत आह । किञ्चेति । इदं गौरवं विघटयितुं शक्नते । न चेति । तत्प्रत्यक्षेति । अनुमितिविषयार्थे प्रत्यक्षेत्यर्थः । आदिनानुमित्यादीनां सङ्ग्रहः । नाशादेवेत्यनेन सिद्धिसत्त्वनिरासः । तदानीं तस्याः प्रतिबंधकत्वेन तदनुदयात् । (नाशरूप-कारणाभावादेव तदापत्तेरभावात्) । तत्र (शाब्दबोधस्थले) सिद्धि-स्थले । एवंच तत्सत्वे तदुदयो नैवेति न तत्र विशेषणदानमिति न गौरवमिति भावः (अनुभवेति । सिद्धिसत्वे शाब्दबोधोदयस्यानुभूयमानत्वेन तत्र तत एव सा इति अस्याऽनुभवविरुद्धत्वात् (१)अनुभवति) सिद्धिसत्त्वे इच्छासत्वेऽपि अनुमितेरनुभूयमानत्वेन तस्यैव तद्धेतुत्वमित्यस्यानुभवविरुद्धत्वात् ।

ननु विसंवाद्यनुभवो नेष्टसाधकोऽत आह—सर्वत्रेति । प्रसिद्ध-शाब्दबुद्धिभिन्नबहुधाद्यनुमिति विषयेऽपि तथा सुवचत्वेन सर्वत्रा-

(१) पाठान्तरम् क्वचित् पुस्तके ( ) चिन्हान्तर्गतम् ।

नुमितिसामान्ये तन्नाशोत्तरमेव जायमानत्वापत्तेश्चेत्यर्थः । तथा-चेच्छोत्तेजकत्वोच्छेदापत्तिः । अथ सिद्धिसत्त्वेऽपि इच्छायामनुमित्युदयानुभवात् तत्र तथा दुर्वचमिति ब्रूषे, तर्हि, अत्रापि सिद्धिसत्त्वे शाब्दबोधोदयानुभवेन तथादुर्वचमिति तुल्यमिति तत्प्रयुक्तगौरवं दुरुद्धरमेवेति भावः।(यावत्प्रतिबन्धकभावस्थले इत्यर्थः। तथापत्तेश्चेति। तत्तदभावस्यैव हेतुत्वापत्तेश्चेत्यर्थः ।तथा च प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमात्रोच्छेदापत्तिरिति भावः(१)) किञ्चानुमितेरसम्भवात्। न च गौरस्तितावान्स्वधर्मिकान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाद्याश्रयपदोपस्थापितत्वात् घटवदित्यनुमानं सुलभम् इति वाच्यम्, गवादेः पदोपस्थापितत्वाद्यभावग्रहदशायां गौरस्तीत्यादितो ऽन्वयबोधानापत्तेः । पदजन्या हि पदार्थोपस्थितिः स्वरूपसत्येवान्वयबुद्धावुपयुज्यते न तु ज्ञाता प्रमाणाभावात् । पदैरनुपस्थितस्यापि तदुपस्थितत्वग्रहादन्वयधीप्रसङ्गाच्च । न च 'गौः' पदमस्तित्ववद्गोज्ञानपूर्वकोच्चारणविषयः अस्तिपदसाकाङ्क्षपदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा आकाशमित्यनुमानमिति वाच्यम् । गवादिपदानां ज्ञानपूर्वकोच्चारितत्वाद्यभावनिश्चयदशायां जायमानसर्वजनीनानुभवसिद्धबोधस्यासङ्गत्यापत्तेः । गवादिनिष्ठमुख्यविशेष्यताशालिबोधस्यैवमप्यनुपपादनाच्च । अपि च शाब्दबोधोत्तरं नानुमिनोमीत्यनुव्यवसायान्न शाब्दत्वमनुमितित्वव्याप्यम्। न च तस्य व्याप्त्यादिज्ञानघटितसामग्रीजन्यानुमितित्वावच्छिन्नाभावविषयकत्वान्न दोष इति वाच्यम्। व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानविरहदशायामपि तस्योत्पत्त्या तद्विषयकत्वासम्भवादिति दिक्। तदाह—दिगिति ॥

सा च शक्तिः साधुष्विवापभ्रंशेष्वपि, शक्तिग्राहकशिरोमणेर्व्यवहारस्य तुल्यत्वात् । व्यवहारदर्शनेन च पूर्वजन्मानुभूतशक्तिस्मरणम् । अत एव बालानां तिरश्चां च बोधः । न हि तेषां तदैव तत्सम्भव इत्यन्ये । न च साधुस्मरणात्ततो बोधः ।

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययोत्पत्तिहेतवः ।

---

(१) इदं च पाठान्तरं पुस्तकान्तरे। ( ) चिह्नान्तर्गतम् ।

अम्बाम्बेति यदा बालः शिक्ष्यमाणः प्रभाषते ॥
अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निश्चयः ।

इति हर्युक्तेः । अनुमानमत्र ज्ञानं, साधुविषयस्मरणेनेत्यर्थः । तद्विदां साधुविदाम् । असाधोः साधुप्रकृतिकत्वात्सादृश्येन तज्ज्ञानमिति वाच्यं, साधुस्मरणं विनापि बोधानुभवात् । तद्वाचकसाधुशद्बमजानतां बोधानापत्तेश्च । तदर्थज्ञापकत्वेन स्मरणं तु नार्थोपस्थापकं शक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यग्रहात्, तद्वाचकसर्वनामस्मरणाननुभवाच्च, उच्चारितस्यैव बोधकत्वेन स्मृतसाधुतो बोधासम्भवाच्च ।

न च शक्तिभ्रमाद्बोधः, पूर्वपूर्वभ्रमाच्चोत्तरोत्तरभ्रम इति पामराणां शक्त्यग्रहेऽपि तद्भ्रमोपपत्तिरिति वाच्यम्, घटत्वादिविशिष्टघटादिरूपार्थनिरूपिताया घटादिपदवृत्तित्वेन गृहीताया भिन्नानुपूर्वीकत्वरूपविशेषदर्शनसत्त्वेन साधारणधर्मदर्शनाभावेन च गगरीपदादौ भ्रमानुपपत्तेः । यदि तु अशक्त्या केनचिद् 'गगरी' इति प्रयुक्ते ऽम्बाम्बेत्यादाविव घट इति साधुशब्दस्मरणात्प्रयोज्यस्य बोधे तटस्थस्य गगरीशब्दादेवास्य बोध इति भ्रमेणाद्यस्य शक्तिभ्रमस्तन्मूलकश्चान्येषामपि । तदुक्तं हरिणा—

तादात्म्यमुपगम्यैव शद्बार्थस्य प्रकाशकाः । इति ।

इवशब्देन तदुपगमस्य भ्रमत्वं सूचितम् । तादात्म्यस्य शक्तित्वं च स्पष्टमेवोक्तम् ॥

(कुञ्जिकाटीका)

इदानीं मतान्तरमाह । सा चेति । ननु व्यवहारदर्शनस्य कथं शक्तिग्राहकत्वं तद्बोधकशब्दाभावात् शक्तिग्रहाभावे इष्टसाधनत्व-

ग्रहाभावात्स्तनपाने प्रवृत्त्यनापत्तेरत आह—व्यवहारदर्शनेनेति । व्यवहारदर्शनमुद्बोधकविधया स्मारकमेवेति लाघवं। जीवनादृष्टमिवोद्बोधकमित्यर्थः । अत एव—पूर्वजन्मानुभूतस्मरणस्वीकारादेव । अन्यथा इष्टसाधनताज्ञानाभावात् स्तनपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात् । पश्वादीनां च जडप्रायाणां प्रतिनियतजात्यनुसारेणैव नियतैव काचित्प्रतिभा बोध्यते, अतस्तेषामप्यनादिवासनैव बीजमिति भावः। तदैव—आद्यबोधकाले एव । तत्सम्भवः-शक्तिग्रहसम्भवः । न चेति । वाच्यमित्यत्रान्वयः। तदुक्तं हरिणा—

असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते

इति । वाचक इत्यस्य बोधक इत्यर्थः। अयम्भावः। न हि विद्वांसोऽपभ्रंशादेव साक्षादर्थं पश्यन्ति इति नापशब्दानामर्थेन सम्बन्धः। अपशब्दास्तु सादृश्यात्साधुशब्दमनुमापयन्ति । साधुस्मरणादिति यदुक्तं तत्र मानमाह-ते साधुष्विति । ते असाधवः । साधुषु। साधुस्मरणेन । बालः अव्यक्तं भाषते, साधुविदां व्यक्ते निश्चयो भवतीत्यर्थः । तज्ज्ञानम्-साधुस्मरणम् ।

विनापीति । अयम्भावः, 'अर्थगत्यर्थः शब्दप्रयोगः' ।अर्थावगतेश्चापशब्देभ्यो ऽप्यविशिष्टत्वात्तेषामप्यर्थेन सम्बन्ध इति । एतदर्थबोधकं किञ्चित्साधुपदं भविष्यतीत्यनुमानाद्बोध इति मतं निराकरोति-नार्थेति । शक्ततावच्छेदिकाया आनुपूर्व्या ज्ञाने एव वाच्यस्योपस्थितेरित्यर्थः । तद्वाचकतदादिपदस्मरणाद्बोध इत्यपि निराकरोति । अननुभवाच्चेति । ननु पामराणां घटादिपदे शक्तिग्रहाभावात्कथं तत्सादृश्यमूलको गगरीशब्दे भ्रम इत्याशङ्क्याह—पूर्वपूर्वेति । यस्य शक्तिग्रहपूर्वको भ्रमस्तद्वदित्यर्थः । घटत्वविशिष्टेति । घटनिरूपिताया घटपदनिष्ठायाः शक्तेः गगरीपदे भ्रमो न सम्भवति वर्णभेदरूपविशेषदर्शनसत्त्वात् न हि अकरचरणादिमत्त्वनिश्चयानन्तरं स्थाणौ पुरुषत्वभ्रमो भवति।

यदि चेति । अशक्त्या गगरीशब्दोऽनेनोच्चारित इत्याद्यपुरुषेण ज्ञाते ततो द्वितीयपुरुषस्य गगरीशब्द एव बोधक इति भ्रम इत्यर्थः। तादात्म्यमुपगम्यैवेति । अपभ्रंशाः साधुशब्दैरभेदमिवापन्ना अर्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः। तादात्म्यस्येति।अयम्भावः-अयमर्थ इत्यभेदेन व्यवहारादध्यासलक्षणं शब्दार्थयोस्तादात्म्यं, स एव मुख्यःसंबन्धः।सम्ब-

न्धान्तरकल्पने तु तस्यापि सम्बन्धान्तरं कल्प्यमित्यनवस्थानात्, प्रतीतावर्थस्यापि विषयभावेनापेक्षणात्, परत न्त्रत्वसामान्यात्सम्बन्धत्वव्यवहार इवशब्देनेति। साध्वसाध्वोस्तादात्म्यस्य तात्त्विकत्वे चासाधूनामपि बोधकत्वमागतमिति ग्रन्थकार एव आहार्येन—तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशका, इत्यर्थाभिप्रायेणाह-इवशब्देनेति। इवशब्देन शक्तेर्भ्रमः सूचित इत्यर्थः॥

(कलाटीका)

एवं शक्तिं निरूप्य प्रागुक्ततदाश्रयविषये परमतखण्डनाय विशेषमाह-सा चेति। वाच्यवाचकभावाख्येत्यर्थः। शक्तीति। तद्ग्राहकतादात्म्येत्यर्थः। मतान्तरमाह—अन्त्रेति। चस्त्वर्थे। इदं दृढयति। अत एवेति। शक्तिस्मरणाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। ननु स्मरणवद्ग्रहोऽपि तेषां संभवतीति किमिति तत्पक्षत्यागोऽत आह-न हीति। तेषाम्। बालादीनाम्। तदैव बोधप्राक्काले एव। तत्सम्भव इति। अयोग्यत्वादिति भावः। अत्रान्ये इत्यरुचिबीजन्तु प्राथमिकसर्गादौ नैतत्संभव इति। अत्र नैयायिकाः "व्युत्पन्नानां साधुस्मरणात् बोधो, ऽव्युत्पन्नानां शक्तिभ्रमाद् बोध, इति न तेषु शक्तिकल्पना" इति। तत्राद्यपक्षं खण्डयति-न चेति। ततः। अपभ्रंशात्। वैयाकरणस्यापदिमावश्यकमिति सूचयितुमाह—ते साधुष्विति। यद्यपि 'इतव' इत्यग्रे

तादात्म्यमुपगम्यैव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः।
न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः॥ १॥
न यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः॥ २॥

इति। अग्रे ऽम्बाम्बेति हरिग्रन्थे दृश्यते तथाप्यनुपयुक्तत्वादत्रानुल्लेखः।

एवं साध्वौ प्रयोक्तव्ये यो ऽपभ्रंशः प्रयुज्यते।
तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थो ऽभिधीयते॥ ३॥

इत्यस्य निश्चय इत्यस्मादग्रिमस्यैव विवक्षितार्थस्य तावतैव लाभादिति भावः।

ननु स्मरणाद् बोधे ऽनुमितिघटितहर्युक्तेः कथं हेतुत्वमत आह। अनुमेति। तदसम्भवात् व्याप्तिग्रहादिविलम्बेन तस्यानियतपूर्ववृत्तित्वाच्च। अत्र, न तु सर्वत्रेति भावः। तावताप्यनुभवाद्यसम्भवादाह-साध्विति। साधुष्विति विषयसप्तमीत्याह—विषयेति। यदा तादृशो

वालः अव्यक्तं तत्प्रभाषते तदा तद्विदां । तेनापभ्रंशेन । व्यक्ते साधुश-ब्दज्ञाने निश्चयो भवतीत्यर्थः । तदेतद्धृदि निधायाह–तद्विदामिति । एतेन तद्रहितानां तदभावे ऽपि न क्षतिरिति सूचितम् । अत एवै-तस्यात्रोल्लेखः । अन्यथार्धश्लोकेनैव निर्वाहे ऽस्याधिक्यं स्पष्टमेव । ननु एकसम्बन्धीति रीत्या स्मरणं सति सम्बन्धे ऽत्र तु न सो ऽत आह–असाधोरिति । तथाच तद्घटकयत्किञ्चिद्वर्णादिरेव साधा-रणधर्म इति भावः । तज्ज्ञानम्–साधुस्मरणम् । तत्रादौ विशेष-व्युत्पन्नस्थले दोषमाह—साध्विति । ननु तादृशानुभवे एव विप्र-तिपत्तिः, कारणं विना कार्यानुभवस्य काप्यभावेन मानाभावश्च, फलबलेन तस्य नियमेन कल्पनं चात स्तत्र न दोषो ऽतः सा-मान्यव्युत्पन्नस्थले दोषमाह—तद्वाचकेति । अपभ्रंशबोध्यार्थवाच-केत्यर्थः ।

ननु व्युत्पन्ना द्विविधाः तत्तद्वाचकसंस्कृतविशेषज्ञानवन्तः, त-द्विकलाश्च । तत्राद्यानां तथाबोधे ऽपि द्वितीयाऽनुपपत्तिर्दुस्त्या सा न युक्ता तेषां सामान्यज्ञानसत्त्वेन तदर्थज्ञापकत्वेन रूपेण तत्साधुस्मर-णाद्बोधसंभवादत आह—तदर्थेति । अपभ्रंशबोध्यार्थज्ञापकत्वे-न । वस्तुतः तद्वाचक साधुस्मरणाद् बोधसम्भवादत आह–त-दर्थेति । अपभ्रंशबोध्यार्थज्ञापकत्वेन । वस्तुतस्तु तद्वाचक-साधुस्मरणमित्यर्थः । स्थापकमिति । तथाच बोधः सुतरां नेति भावः । आनुपूर्वीग्रहस्य यथा कारणत्वमावश्यकं तथाग्रे स्फुटीभ-विष्यति ।

नन्वेवमपि सर्वनामस्मृतेस्तेषां बोध इति नोक्तदोषो ऽत आह–तद्वाचकेति । बुद्धिस्थत्वेन तद्वाचकेत्यर्थः । नन्वननुभवे विप्रतिप-त्त्यादि दोषः प्रागुक्त एवातः सर्वसाधारणप्रबलदोषमाह–उच्चारि-तेति । इदं चाग्रे स्फुटीभविष्यति । एतेन फलबलेनानुमितिसामग्र्या-नियमेन कल्पनमिति तत्रत्योक्तमपास्तम् । संस्कृतैरयमर्थो न बुद्धः कि-न्त्वेतदुक्तभाषयेति व्युत्पन्नव्यहाराच्चेत्यपि बोध्यम् । तस्मात्सामान्य-व्युत्पन्नस्थले दोषस्तदवस्थ एव, उक्तहरिस्तु परमतानुवादक इति न तद्विरोधदोषः । एतद्विरुद्धस्यापि हरेर्वक्ष्यमाणत्वादिति भावः ।

अथ तदुक्तद्वितीयपक्षं खण्डयति । न च शक्तीति । पामराणा-मिति शेषः । ननु तेषां शक्तिग्रहे कथं तद्भ्रमो ऽत आह–पूर्वपूर्वेति ।

चस्त्वर्थः । तदिति । शक्तिभ्रमेत्यर्थः । सिद्धान्तमतेनाह । घटत्वेति । परमते तु तत्पदार्थघटितेश्वरेच्छाया इत्यादौ बोध्यम् । अत एव तत्तत्पदार्थं घटितव्याप्ते न भ्रमः इति तत्र नैयायिकाः । घटे ऽन्वयोऽस्य गृहीतायाः शक्तेरिति शेषः । नव्यनैयायिकोक्तयुक्तिं खण्डयितुमाह–यदित्विति । अशक्तेत्यस्य घटशब्दे प्रयोक्तव्य इत्यादिः । दृष्टान्तेन प्रागुक्तहर्युक्तरीतिः सूचिता । आद्यस्य–तटस्थस्य । इदं वैयाकरणस्याप्यवश्यकमितिसूचयितुमाह—तदुक्तमिति । ते साध्विति पूर्वार्धान्ते इत्यनुवर्तते । अपभ्रंशाः तादात्म्यशक्तिमुपगम्येव नतु वस्तुतः । स्वीकृतशब्दार्थस्य प्रकाशका इत्यर्थः । तदाह–चेति । एतेनोपगम्यैवेति नैयायिकपाठो भूषणकृदादीनां साधुस्मरणोपयोगित्वेनैतत्पाठश्चापास्तः । नन्वनेन तादात्म्योपगमसादृश्याङ्गीकारोक्तावपि तस्य शक्त्युपकारकत्वेन तद्भिन्नत्वात्कथं शक्तिभ्रमो हर्युक्तो ऽत आह—तादात्म्येति । चः प्राग्वत् । तथोक्त्येति भावः । अत एव तस्यापि पदनिष्ठश क्त्युपकारकत्वाच्छक्तिरिति व्यवहार इति प्रागुक्तम् ॥

तदुक्तं जैमिनिना–“तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्” १।३।२८इति । तद्भाष्यकृताच तत्रोक्तरीत्या शक्तिभ्रम उपपादित इत्युच्यते तदा प्रत्येकं तत्तत्संस्कृतस्य तत्तदपभ्रंशेन विनिगमनाविरहात्तेषु शक्तिः । न च सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वं विनिगमकं, “शवतिर्गतिकर्मा कम्बोजेषु, विकारे एवैनमार्या भाषन्ते” इत्यादिभाष्यरीत्या तत्तद्देशनियतसंस्कृतेषु शक्तिसिद्ध्यनापत्तेः, वाचकस्य व्यञ्जकत्वे आलङ्कारिकाणां प्राकृतभाषोदाहरणस्यासङ्गत्यापत्तेश्च, तत्तद्देशीयशिष्टानां तत्तद्भाषासु जायमानस्य निर्विचिकित्सशक्तत्वप्रत्ययस्य बाधकं विना भ्रमत्वायोगाच्च । अत एव स्त्रीशूद्रबालानां प्रयुक्ते साधौ अर्थसंशये तदपभ्रंशेन निर्णयः ॥

(कुञ्जिकाटीका)

तदशक्तिरिति । तस्य साधुशब्दस्य अशक्तिः । अशक्त्या करणापाटवेनान्यथा उच्चारणमनुरूपत्वात्समानवर्णत्वादित्यर्थः । शवतिरिति । गत्यर्थकः शवधातुः कम्बोजदेशे, आर्येषु तु जनपदेषु विकारे ऽर्थे प्रयुज्यते शवो मृतक इतीत्यर्थः । वाचकस्य व्यञ्जकत्वे इति । यथा—

पन्थिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअ पओहरं पेक्खिअ उण जइ वससि ता वससु । इति ।
पथिक न अत्र संस्तरमस्ति मनाक् प्रस्तरस्थले ग्रामे ।
उन्नतपयोधरं प्रेक्ष्य पुनर्यदि वससि तदा वस ।

इति तस्यार्थः । अत्र पाषाणमयग्रामे आस्तरणं नास्ति । पयोधरो मेघः स्तनश्चेति श्लेषः । अत्र पयोधरशब्देनोपभोगक्षमत्वं व्यज्यते तदपभ्रंशस्य पओहरशब्दस्य तत्र वाचकता व्यवहारः । शक्तिभ्रमस्यात्यन्तमसम्भवं दर्शयति–अत एवेति । प्रयुक्ते साधौ स्त्रीशूद्रबालानामर्थसंशय इत्यन्वयः । ननु यवशब्देन दीर्घशूकविशेष एव ग्राह्यो न कङ्गुरित्येतत्प्रतिपादकतदधिकरणासङ्गतिः शब्दशक्तेरुभयत्र तुल्यत्वादत आह—इदं तात्पर्यमिति । यत्तु 'वसन्ते सर्वसस्यानां जायते पत्रशातन'मिति वाक्यशेषान्निर्णय इति तन्न । पैलवौदुम्बरौ वैश्यस्य दण्डावित्यत्र वाक्यशेषाभावात्पीलुशब्देन हस्तिनो ऽपि ग्रहणापत्तौ हस्तिभवास्थिदण्डस्यापि ग्रहणापत्तेः ॥

(कलाटीका)

अन्यसम्मतिमप्याह—जैमिनिना चेति । उक्तमित्यस्यानुषङ्गः । तदशक्तिरिति । तेषामपभ्रंशानां न शक्तिः किन्तु शक्तिभ्रमः अनुरूपत्वात्तत्सदृशत्वादित्यर्थः । ननु सूत्रस्याग्रे वक्ष्यमाणसिद्धान्तभूतार्थान्तरपरतयापि सुयोजत्वमत आह—तद्भाष्येति । शबरस्वामिनेत्यर्थः । तथा चोक्तो ऽर्थ एवैतदनुरोधेनेति भावः । तत्र–गगर्यादौ । भाषाणां नानात्वेन गौरवनिरासायाह–प्रत्येकमिति । संस्कृतवन्महाराष्ट्रभाषायाः अपि सर्वत्रैकत्वात् । एतेन तासां नानात्वेन भाषान्तरैर्विनिगमनाविरहान्नैकत्र शक्तिरित्यप्यपास्तम् । संस्कृतेषु प्रत्येकं भाषाभिर्विनिगमनाविरहात् । तेषु—अपभ्रंशेषु । अदृष्टोत्पत्त्यर्थं स्वीकारश्चपरिग्रहः। अतस्तादृशाकिञ्चिदपभ्रंशसत्वे ऽपि न क्षतिः विनिगमकं

संस्कृतेष्वेव शक्तौ, अपभ्रंशे तदभावात्, इत्यादीत्यादिना "हंमतिः सुराष्ट्रेषु रंहतिः प्राच्यमगधेषु गमिमेव त्वार्याः प्रयुञ्जते" इत्यादिपस्पशास्थपरिग्रहः। अनापत्तेरिति। सकलदेशशिष्टापरिगृहीतत्वात्। एवञ्च दुश्च्यवनशब्दस्येन्द्रे, एडमूकादिशब्दानां मूकबधिरादौ शक्तिरपि न स्यात्, शिष्टैस्तदप्रयोगात्। अत एवाप्रयुक्तत्वदोषकथनावसरे दुश्च्यवनादिशब्दानुदाजहार प्रकाशकृत्। न च कोशप्रामाण्येन तत्र तत्कल्पनम्। शक्तिभ्रमेण कोशकृतां तत्पाठ इत्यस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वादिति भावः।

ननु मास्तु तत्रापि शक्तिरिति वादिनं भ्रान्तं प्रत्याह—वाचकस्येति।

माए घरोव अरणं अज्जहु णत्थिति साहिअं तुमए।
ता भण किं करणिज्जं एवं जेव ण वासरो थाई॥
मातर्गृहोपकरणं अद्य खलु नास्तीति साधितं त्वया।
तत्कथय किं करणीयमेवमेव न वासरः स्थायी॥

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते। अयम्भावः—न संस्कृतत्वं न वा भाषात्वं शक्त्यवच्छेदकं किन्त्वानुपूर्वी सा च भिन्नभिन्नैव सर्वत्रेति घटकलशादिपर्यायवाचकेष्विव नैकेनापरान्यथासिद्धिरिति भाषासु शक्तिरेवेति। यद्यपि वाच्यस्य व्यञ्जकत्वे इदमुदाहृतं तत्र, तथापि तेषामशक्तावबाच्यत्वेन तदसङ्गतिरेवेत्याशयेन वाचकस्येत्युक्तम्। ननु तदपि तथास्त्विति वादिनं भ्रान्तं प्रत्याह। तत्तदिति। निर्विचिकित्सेति। निःसन्दिग्धेत्यर्थः। चिनेति। बोधकत्वस्याबाधितत्वादिति भावः। युक्त्यन्तरमप्याह—अत एवेति। अपभ्रंशेषु शक्त्यङ्गीकारादेवेत्यर्थः। बालानामित्यस्य व्यवहितान्वयः। प्रयुङ्क्ते इत्यस्यान्येत्यादिः।

आर्यम्लेच्छाधिकरणस्य तु इदं तात्पर्यम्। तत्र हि यद्यपि आर्या यवशब्दं दीर्घशूके प्रयुञ्जते, तमेव च बुध्यन्ते, म्लेच्छास्तु प्रियङ्गौ प्रयुञ्जते, तमेव च बुध्यन्ते। म्लेच्छपदेनानार्याः। तथापि आर्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वाद्वेदे दीर्घशूकपरतैवेति सिद्धान्तितम्। तत्र हि शास्त्रनिर्गतिकमैत्याद्युक्तभाष्याद् द्वयोरपि शक्तिग्रहाद्बोधेनो-

अयत्रापि साधुत्वेन शक्तत्वेन च तृतीयस्य सन्देहे विकल्पबोधे वा आर्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वाद्भेदे तद्बोध एवोचित इति। एवञ्चानार्यैरपि यज्ञे यवा एवोपादेयाः, पूर्वपक्षे तु अनार्यैः प्रियङ्गव एवोपादेया इति विशेषः। तदुक्तं हरिणा--

शब्दतत्त्वविदः शिष्टाः शब्दार्थेषु व्यवस्थिताः। इति।

आर्याणां शिष्टत्वात्तत्प्रसिद्धेर्बलवत्त्वमिति बोध्यं न तु अनार्यप्रसिद्धे ऽर्थे ऽशक्तत्वे ऽसाधुत्वे वा तात्पर्यम्। जैमिनिरप्याह–"तेष्वदर्शनाद्विरोधस्य समा विप्रतिपत्तिः स्यात्" इति(१.अ०पा०३सू०८) यवशब्दे उभयथा शब्दार्थावगमाद्विकल्पः स्यादित्यर्थः।

एवं पूर्वपक्षे सिद्धान्तसूत्रं "शास्त्रस्था वा तन्निमित्तत्वात्"१।३।९ इति। यः शास्त्रस्थानां शिष्टानां स शब्दार्थः वेदे इति शेषः। तेषामविच्छिन्ना स्मृतिः शब्देषु वेदेषु च। ते शिष्टा हि श्रुतिस्मृतिधारणे निमित्तमित्यर्थः। यत्तु दीर्घशूकेषु शक्तः सादृश्यात् प्रियङ्गुषु प्रयुज्यते पूर्वसस्ये क्षीणे द्वयोरप्युत्पत्तेः, तच्च तयोः सादृश्यमिति शबरस्वामी।

अत्र वदन्ति तदा एकस्य गौणत्वमिति विकल्पपूर्वपक्षासङ्गतिः। किञ्च "यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमाना इवोत्तिष्ठन्ति"इति दीर्घशूकान् यवान् दर्शयति वेदे, इति भवदुक्त्यसंगतिः प्रियगूणामपि तथैवोत्पत्तेः। अन्यथा भवदुक्तसादृश्यासङ्गतिः वाक्यशेषो ऽप्युक्तयुक्तिमूलक इति दिक्।

कुञ्जिकाटीका :

उक्तभाष्यादिति । तेन तत्र शक्तिभ्रमो न शङ्कनीय इति भावः। द्वयोरपि । आर्यम्लेच्छयोरपि । उभयत्रापि । कङ्गौ दीर्घशूके च । साधुत्वेनेति । म्लेच्छदेशे कङ्गावेव यवशब्दः साधुरित्यर्थः । विकल्पेति । प्रसिद्धिद्वयेन विकल्पः स्यादित्यर्थः । अत्र यवशब्देन दीर्घशूकविशेष एव ग्राह्यः "यत्रान्या ओषधयो म्लायन्त" इति वाक्यशेषादिति सिद्धान्तितं भाष्यकृता शबरस्वामिना । एतच्च वार्तिककारो नाभ्युपैति आर्यप्रसिद्धेर्बलवत्त्वादेव निर्णये वाक्यशेषोपन्यासवैयर्थ्यापत्तेः । तस्माद्यत्रार्याणामेव शब्दार्थाभिधानसंशयस्तत्रैव वाक्यशेषेण निर्णय इति । वस्तुतस्तु वारुणप्रघासिककरम्भपात्रेषु एव यवशब्दस्य दीर्घशूकपरता स्यात्तत्रैव वाक्यशेषसत्त्वात् न तु दार्शपौर्णमासिकद्रव्यविधायकयववाक्ये तत्र वाक्यशेषाभावात् । तस्माद्वाक्यशेषो ऽभ्युच्चयत्वेनोक्त इत्यभिप्रेत्याह—आर्यप्रसिद्धेरिति ।

यज्ञे यवा एवेति । तेषामेवापूर्वजनकत्वात् । शब्दतत्त्वम् । शब्दविशेषार्थविशेषतादात्म्यम् । शिष्टाः अतीन्द्रियार्थदर्शिनः । ते हि इन्द्रियव्यापारमन्तरेणापि शब्दार्थयोः सम्बन्धं पश्यन्ति तदुपदेशपारम्पर्याच्चास्मदादीनामपि सास्नादिव्यञ्जनसहकारेणार्थाभिव्यक्तिः । व्यवस्थिता इति । प्रमाणत्वेनेति शेषः । न तु अनार्येति । यवशब्दस्य कङ्गौ नाशक्तत्वं नाप्यसाधुत्वमित्यर्थः । तेष्वदर्शनादिति । तथाच वार्तिकम् ।

स्मृत्याचारविरोधे वा साम्यवैषम्यसंशये ।
समा विप्रतिपत्तिः स्यान्मूलसाम्याद्द्वयोरपीति ॥

शब्दार्थस्य लोकप्रमाणकत्वेन विरोधाभावात्समा विप्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः ।

तेषाम् । शिष्टानाम् । अविच्छिन्नेति । पारम्पर्यायातेत्यर्थः । शब्देषु वेदेषु चेति । यवशब्दो दीर्घशूकविशेषस्यैव वाचकः स एव वेदे गृह्यत इत्याकारेत्यर्थः । एकस्य गौणत्वमिति । सादृश्यात्तु कङ्गौ प्रयोगे गौणत्वेन समत्वाभावाद्विकल्पाशङ्का असङ्गतेत्यर्थः । यत्रान्या ओषधय इति । वसन्तकाले तथा सम्भवः । तथैव—पूर्वसस्यक्षये एव । अन्यथेति । प्रियङ्गूणामन्यथोत्पत्तिस्वीकारे भव-

दुक्तसादृश्यासङ्गतिरित्यर्थः । ननु आर्यप्रसिद्ध्या दीर्घशूकग्रहणे उक्तवाक्यशेषवैयर्थ्यमत आह–उक्तयुक्तीति । आर्यप्रसिद्धिबलवत्त्व रूपेत्यर्थः ॥

(कलाटीका)

ननु तत्तद्देशनियतसंस्कृतस्यापि सर्वत्र शक्तिस्वीकारे आर्यम्लेच्छाधिकरणासङ्गतिः तेनानार्यप्रसिद्धेऽर्थेऽशक्तत्वप्रतिपादनादत आह—आर्येति । इदं वक्ष्यमाणम् । तत्रादौ तद्विषयमाह—तत्र हीत्यादिना सिद्धान्तितमित्यन्तेन । तत्र हीत्यस्य सिद्धान्तितमित्यत्रान्वयः । आर्यम्लेच्छाधिकरणे हीति तदर्थः । ननु म्लेच्छशब्देन प्रसिद्धार्थग्रहणे तेषां तत्र प्रयोगेऽपि वेदे तत्प्रसक्त्यभावाच्छङ्कैवायुक्ता, न तेषां तत्र प्रसिद्धिस्ते तद्विरोधिविशेषाः । किञ्च तेषां भाषया व्यवहारेण संस्कृतमयशब्दप्रयोग एव दुर्वचोऽत आह–म्लेच्छेति । म्लेच्छअव्यक्ते शब्दे इतिधात्वनुसारात् प्राचुर्येणापशब्दभाषणकर्तृत्वेन ते उच्यन्त इति भावः । आर्याणां दीर्घशूकबोधोऽनार्याणां प्रियंगुबोधः, तत्तात्पर्यमाह–तत्र हीति । यवादिशब्दस्थले हीत्यर्थः । द्वयोरपि । प्रियङ्गुदीर्घशूकयोरपि । शक्तत्वमेव साधुत्वमिति जीर्णनैयायिकमतस्य लक्षणया तत्त्वस्य च तदुभाष्योक्तस्य निरासायाह–शक्तत्वेन चेति । तृतीयस्य–आर्यानार्यभिन्नस्य । सन्देहे प्राप्ते सति तथा तयोर्मध्ये कस्याप्यबोधः । ननु बोधसामग्रीसत्त्वात्कथं सन्देहोऽत आह—विकल्पेति । पृथक्शक्तिग्रहेण यौगपद्यासम्भवादिति भावः । तद्बोध एवेति । एवेन तद्व्यावृत्तिः । अत एव तैरपि सिद्धान्ते 'वेदे' इत्युक्तम् , अन्यथा तदाधिक्यं स्पष्टमेव । एवञ्च संयोगादिवद् आर्यप्रसिद्धेरपि शक्तिसङ्कोचकत्वम् , इति अधिकरणगूढाभिमतमिति भावः ।

ननु तेषां वेदे तथा बोधस्यैवौचित्येन तस्यैवानुष्ठानेऽप्यनार्याणां स्वप्रसिद्ध्या तस्यैव पक्षद्वये बोधादनुष्ठानाच्च को विशेषः पूर्वपक्षसिद्धान्तयोः अन्यथा शङ्काद्यसङ्गत्यापत्तिः, अन्यविशेषस्तु नात्र सम्मतोऽत आह—एवञ्चेति । वेदे तद्बोधस्यैवौचित्येचेत्यर्थः । अपिः तृतीयसमुच्चायकः । एवेन प्रियङ्गुव्यावृत्तिः । अग्रे एवेन दीर्घशूकव्यावृत्तिः । तृतीयस्य तत्र विकल्पानुष्ठानादाह–अनार्यैरिति । यज्ञे इत्यस्यानुषङ्गः । अर्थादार्यैर्यवा एव तत्रेति बोध्यम् । स्वप्र-

सिद्धा तत्रोपादीयन्ते पक्षद्वयेऽपि इति चेत्, तृतीयविषयकमप्यधिकरणं। उक्ताधिरणस्य तथातात्पर्यार्थे हर्येकवाक्यतामाह–तदुक्तमिति। नार्थविषयकमिति। न विशेषान्तरसम्भावनापीति। शब्दतत्वं स्फोटरूपम्। ते शब्दार्थविषये नियताः यतस्तद् विद इत्यर्थः। उभयत्र शक्तोऽयं शब्दः। साधुरपि क्वचिदन्यतरार्थबोधक एवेत्येवं निश्चये नियतप्रमाणभूता इति यावत्।

ननु हर्यधिकरणयोर्मिथोविरोधः तत्रार्यप्रसिद्धे र्बलवत्त्वमुक्तम्, अत्र तु शिष्टानां, तत्त्वं च आर्यानार्यसाधारणमिति कथं तत्रेदं मानमत आह–आर्याणामिति। एवञ्च तेषां पृषोदरादिसूत्रभाष्यप्रतिपादितं शिष्टत्वमेव नेति भावः। स्पष्टार्थमुक्तहेतोरेव पूर्वपक्ष्युक्तमीमांसकसम्मततात्पर्यं निराचष्टे। न त्विति। येन मम विरोधः स्यादिति भावः। न स्वशक्तत्वे तात्पर्ये ऽन्यत्र बोधो न स्यादत आह–असाधुत्वेवेति। एवमधिकरणाशये हरिसम्मतिमुक्त्वा मीमांसकाशयं प्रकटयितुं तन्मूलसम्मतिमाह—जैमिनिरपीति। तेषु–यवादिशब्देषु। अदर्शनात्–देशकर्तृभेदात्। समेति–तटस्थस्येति भावः। एवमग्रेऽपि तदाह–यवेति। यवादीत्यर्थः। अवगमात्। आर्यम्लेच्छयोर्विकल्प इति। एतेनापि पूर्वसन्देहपक्षो नादृतः।

शास्त्रस्थानामिति सूत्रे पाठः, तमेव शेषपूरणेन व्याचष्टे–य इति। प्रतिपत्तिविषय इत्यर्थः। शिष्टपदप्रवृत्तिनिमित्तशिष्टेः शासनस्य शास्त्रज्ञानपूर्वकत्वमित्यर्थक'शास्त्रपूर्विका हि शिष्टिरिति पृषोदरादिसूत्र भाष्यो'क्तत्वात्तदर्थमाह—शिष्टानामिति। ननु नायं नियमो लोके, अत्रैव व्यभिचारात्, प्रियंगोरपि शब्दार्थत्वादत उक्ताधिकरणसिद्धं तात्पर्यमेवाह–वेदे इति। शेष इति। तत्र हेतुं व्याख्यातुमाह–तेषामिति। शब्देषु। वैदिकभिन्नेषु। हेतुमाह–ते शिष्टा हीति। धारणं च शब्दार्थनिर्णयद्वारा तदर्थानुष्ठातृत्वेन तत्स्वीकरणम्। तथाच तन्निमित्तत्वादिति बहुव्रीहिर्बोध्यः। एतत्सूत्रव्याख्यानमन्यदीयं खण्डयति। यत्त्विति। (अयम्भावः–शास्त्रस्थानां नैयायिकादीनां यः सः शब्दशक्यः। प्रियङ्गौ प्रयोगस्तु तन्निमित्तत्वात् तन्निष्ठसाधारणधर्मनिमित्तकसादृश्यादिति सूत्रार्थ इति।) शक्तः–यवशब्दः। द्वयोरपि। प्रियङ्गुदीर्घशूकयोरपि। तच्चेति। तदेव चेत्यर्थः। नन्वयमर्थः पूर्वपक्षाभिमत, उतसिद्धान्त्यभिमत, उताभयसाधारणो मूलभूतवस्तुस्थि-

निरूपः,तत्र नाद्यः उद्क्षरत्वेन तत्सूत्रतोऽलाभात् तदाह–तदेति।एकत्र शक्तिरेकत्र सादृश्यात्प्रयोग इत्यर्थः। एकस्य प्रियङ्गोः।सादृश्यसम्बन्धमूलकलक्षणाया एव गौणीत्वादिति भावः। इतिरसङ्गतौ हेतुत्वबोधकः 'तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्' इति न्यायविरोधादिति भावः।

विकल्पेति। प्रियङ्गूणां ग्रहणं दीर्घशूकानां वेत्येवं रूपेत्यर्थः। नन्वेवमस्तु द्वितीयपक्षस्तस्य तत्सूत्रार्थत्वसम्भवात्। तथाहि–शास्त्रस्थानां नैयायिकादीनां यः स शब्दशक्यः। प्रियंगौ प्रयोगस्तु तन्निष्ठसाधारणधर्मनिमित्तकसादृश्यादित्यत आह–किंचेति।(ननु गौणत्वमुख्यत्वकृतभेदे तुल्यप्रयोजनकत्वाद्विकल्पसङ्गतिरेवात आह। किञ्चेति) यत्र देशे यदेत्यपि बोध्यम्। अथ तत्क्षणानन्तरं तत्रेति शेषः। एते। दीर्घशूकाः। इतीत्थस्य वेद इत्यत्रान्वयः। अन्यथा तथोत्पत्त्यनङ्गीकारे। अर्थादुभयासङ्गत्या तृतीयपक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः।

नन्वस्तु तद्ग्रन्थासङ्गतिस्तथापि 'यत्रान्या' इति वाक्यशेषासङ्गतिः, तेनोभयलाभेन तस्येष्टार्थासाधकत्वात् , अधिकरणेन तु एकस्यैव लाभ इति विरोधश्चात आह। वाक्येति। यत्रान्या इत्यादीत्यर्थः। उक्तयुक्तीति। शिष्टार्यप्रसिद्धिबलवत्त्वरूपयुक्तिमूलक इत्यर्थः। तां युक्तिं हृदि निधाय तानेव तत्र दर्शयतीति भावः। अन्यथा तद्विरोधादधिकरणासङ्गतिरेव स्यात्। किञ्च लोकप्रयोगपरतया सोऽपि साधारण एवास्तु। एतेनोक्तवाक्यशेषाद्दीर्घशूके शक्तिरिति निर्णयः, कङ्गौ तु शक्तिभ्रमात्प्रयोगः, नानाशक्तिकल्पने गौरवात्,हर्यादौ त्वविनिगमकान्नानाशक्तिकल्पनमिति नैयायिकोक्तमपास्तम्,उक्तयुक्तेः। किञ्चार्यम्लेच्छाधिकरणमपि सर्वेषां शक्त्यङ्गीकारे एव सङ्गतम्। अन्यथा म्लेच्छबोधस्य भ्रममूलकत्वेन भ्रान्तिविषयरजतज्ञानस्येव वस्त्वसाधकत्वेन कस्या बलवत्त्वमिति विचाराप्रवृत्तेः। तदाह–दिगिति॥

न्यायभाष्यकारोऽपि "आप्तोपदेशः शब्दः" (अ० १ आ० १ सू० ७) इति सूत्रे "अर्थसाक्षात्कारवानाप्तः, स यथादृष्टार्थमुबोधयिषया यं प्रयुङ्क्ते स प्रमाणशब्द इति ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानमाप्तलक्ष-

गम्"(१) इत्याह। तत्र ऋषिर्वेदः, म्लेच्छोऽपशब्दवक्ता। ततः सूत्रकृता "सामयिकः शब्दार्थप्रत्ययः" इति प्रमाणत्वेन लक्षितशब्दमात्रजप्रत्ययस्य तुल्यमेव सामयिकत्वमुक्तम्। सामयिकत्वं संकेत(समय)गृहीतसम्बन्धजन्यत्वमिति न ऋषीणां विरोधः। काव्ये च्युतसंस्कृतिदोषस्य दूषकताबीजं तु साधुपदसमुदायमध्येऽसाधुपददर्शनेन विप्रसभायां चाण्डालदर्शनेनेव सहृदयोद्वेग एवेति बोध्यम्।

साधुत्वं तु नापभ्रंशानां शिष्टैर्धर्मबुद्ध्या तदप्रयोगात्। नचैवं ततो बोधानापत्तिरसाधुत्वनिश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यं, तत्सत्त्वेऽपि ततो बोधदर्शनेन तस्य तदप्रतिबन्धकत्वात्। साधुत्वं च व्याकरणव्यङ्ग्योऽर्थविशिष्टशब्दनिष्ठः पुण्यजनकतावच्छेदको जातिविशेषः तदुक्तम्—"एकः पूर्वपरयोः" (अष्टा० सू० ६-१-८४) इति सूत्रे भाष्ये—"एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः शास्त्रान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग्भवति" इति। सम्यक् ज्ञातः सम्यक्त्वेन साधुत्वेन ज्ञातः, शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमार्गेणानुसंहितः, सुप्रयुक्तः शिक्षोक्तरीत्या प्रयुक्तः। तस्य च शिष्टप्रयोगको शव्याकरणाद्यनुमापकम्॥

(कुञ्जिकाटीका)

आप्तोपदेश इति। आप्तस्य भ्रमादिशून्यस्य य उपदेशः स शब्द इति तदर्थः। स इति। आप्तो यस्मिन्नर्थे यं शब्दं प्रयुङ्क्ते स तत्र प्रमा-

(१) "आप्तः खलु साक्षात्कृतधर्मा, यथादृष्टस्यार्थस्य चिख्यापयिषया प्रयुक्त उपदेष्टा। साक्षात्करणमर्थस्याऽऽप्तिः। तया वर्तत इति। आप्तः" इति सांप्रतमुपलभ्यमानन्यायभाष्यपुस्तके पाठः। उपरिनिर्दिष्टं तु तस्य तात्पर्यम्।

णामित्यर्थः। यथेति। यथा येन प्रकारेण दृष्टं दर्शनं यस्य तादृशो यो ऽर्थ इत्यर्थः। समानमिति। तत्तदर्थबोधकतत्तच्छब्दप्रयोक्तृत्वादिति भावः। आर्यपदेन गतार्थतां निराकरोति। ऋषिर्वेद इति। प्रमाणत्वेनेति। प्रमाणत्वेन लक्षितो यः शब्दस्तस्माज्जातस्य प्रत्ययस्येत्यर्थः। एवं चापभ्रंशजस्यापि सामयिकत्वं तुल्यमिति भावः। ननु वेदार्थस्य समयप्रकाशितत्वं न सम्भवति वृद्धव्यवहारैः शक्तिग्रहे ऽपि वेदवाक्यस्य समुदायान्तरत्वादर्थेनाज्ञातसम्बन्धत्वात्तत्कल्पने सङ्केतापातात्सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापत्तिरत आह—समयगृहीतेति। लोकवेदयोरर्थभेदाभावाद्वेदवाक्यस्यापि लौकिकव्युत्पत्तिमूलकत्वेन सङ्केतानपेक्षत्वादनपेक्षमेव प्रामाण्यम्॥ ऋषीणामिति। वेदवाक्यानां सामयिकार्थबोधकत्वविरोधेनेत्यर्थः। ननु

दीनं त्वामनुनाथते स्तनयुगं यत्नाकृतं मा कृथा'

इत्यत्रात्मनेपदासाधुत्वे ऽप्यदोषः। कतोर्बहिरदोषादित्यत आह—काव्ये इति।

ननु दन्त्यमध्यास्वशब्दाद्वाजिबोधादर्शनेनासाधुत्वज्ञानं प्रतिबन्धकमत आह-तत्सत्त्वे ऽपीति। असाधुत्वनिश्चये सत्यपि भाषा शब्दादर्थबोधान्न प्रतिबन्धकत्वमिति भावः। अस्वशब्दस्य वाजिनि साधुत्वाभावादाह—अर्थविशिष्टेति। शिक्षोक्तरीत्येति। अम्बूकृतादिदोषराहित्येनेत्यर्थः। अस्य चेति। साधुत्वस्य चेत्यर्थः॥

(कलाटीका)

नव्यनैयायिकभ्रमं प्रकटयितुमपभ्रंशेषु शक्तौ साधकान्तरमप्याह-न्यायेति। वात्स्यायनोऽपीत्यर्थः। अत्रादौ पदार्थमाह-अर्थसाक्षादिति। अर्थविषयकयथार्थानुभववानित्यर्थः। अथ सूत्रार्थमाह-स इति। यथादृष्टेति। यत्प्रकारकयथार्थानुभूतार्थकर्मकपरसम्बन्धिबोधानुकूलेच्छयेत्यर्थः। अनेनातादृशस्य तत्प्रयुक्तस्याप्यतत्त्वं सूचितम्। उपदेश इति कर्मणि घञित्याह-यमिति। 'प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाःप्रमाणानि'(अ.१सू.१) इति सूत्रस्योपक्रान्तत्वादाह-प्रमाणेति। तस्यैवात्र लक्ष्यत्वात्। अतएवोपक्रमोक्तैकवाक्यतेति भावः। इतीति। इतिसामान्यार्थेनेत्यर्थः। अन्यथा कस्यचिद्विशेषस्योपादानं कुर्यादिति भावः। ननु ऋषेरार्यत्वात्कथं भेदोक्तिरत आह—तत्रेति। त्रयाणां मध्ये इत्यर्थः। तदुक्तमृषिणेत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः। ननु मु-

ष्यम्लेच्छग्रहणे न्यूनता, एवं प्रागुक्तानार्यग्रहणेऽप्यत आह--म्लेच्छ इति। अनेन रूपेण ऋष्यार्याभिन्नः सर्वोऽत्र म्लेच्छः। अतएवोक्तानार्य-संग्रहोपीति नाधिकरणविरोधोऽपि। एवञ्च यदि भवदुक्तवैषम्यं साध्व साध्वोस्तादृिष्टं स्यात्तर्हि तुल्याप्तत्वे न तुल्यप्रमाणशब्दत्वं कथमुक्तं त-स्मात्तत्र तस्य शक्तिरेवाभिमतेति भावः। एवं भाष्यसम्मतिमुक्त्वा सूत्रसम्मतिमप्याह-तत इति। एवमपभ्रंशसाधारण्येन प्रमाणशब्द-लक्षणकथनादग्रे इत्यर्थः। इति। अनेन सूत्रेण। प्राग्वत् शब्देत्य-स्यार्थमाह-प्रमाणेति। मात्रशब्दः कार्त्स्न्ये। उक्तसूत्रेण प्रमाणत्वेन लक्षिता यावन्तः शब्दास्तज्जन्यज्ञानस्येत्यर्थः। उक्तमिति। तेन हि ऋष्यार्यम्लेच्छशब्दानां समानमेव वाचकत्वमुक्तम्। अन्यथोक्तरीत्या तुल्यत्वोक्तिरसङ्गतैव स्यात्।

नन्वेवमपि वैयाकरणनैयायिकऋषीणां मिथो विरोधापत्तिः, आद्येन समयगृहीतसम्बन्धजन्यत्वमर्थज्ञाने उक्तम्, अन्त्येन तु साक्षात्स-मयजन्यत्वमुक्तमत आह-सामयीति। कत्वं चेति पाठः। मिथ इत्य-ग्रे शेषः। नन्वपभ्रंशे शक्त्यङ्गीकारे च्युतसंस्कृतित्वादेः काव्यदूषकत्वं न स्यात्, तद्बीजस्य शाब्दबोधासम्भवस्याभावादत आह-काव्य इति। दोषेति। तत्वरूपदोषे इत्यर्थः।

(१) न तथा बाधते स्कन्धो यथा बाधति बाधते।

इत्यादाविवेति भावः। पददर्शनेन—तच्छ्रवणेन। नन्वेवं तेषां साधुत्वस्याप्यापत्तिस्तुल्यत्वादत आह--साधुत्वं त्विति। शिष्टैरिति। इदं च तस्यानुमापकमित्यनुपदमेव स्फुटीभविष्य-ति। साधुत्वज्ञानं तु शाब्दबोधे न कारणं तदभावेऽपि बोधा-त्तदभिप्रेत्याह-न चेति। एवम्। तेष्वसाधुत्वनिश्चये। ततः। अप-भ्रंशतः। कत्वादिति। अत एव साधुतोऽप्यसाधुत्वनिश्चये बोधो न। तदिति। असाधुत्वनिश्चयसत्वेऽपि संस्कृतमविदुषां प्राकृता-दितो बोधेन तन्निश्चयस्य बोधाप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। न च तत्र मानसो बोधः, अन्यत्रापि तथात्वापत्त्या शाब्दप्रामाण्योच्छेदप्रसङ्गा-दिति भावः।

ननु किमिदं साधुत्वं यदपभ्रंशेषु नास्ति। न च व्याकरणनिष्पा-द्यत्वं, वा नव्यनैयायिकोक्तं तत्। अनुकरणे शब्दमात्रस्य व्याकरणनि-

(१) 'न तथाऽन्दोलिकादण्डो' इति पाठः साधुः।

ष्पाद्यादित्वेन सर्वत्र साधुत्वापत्तौ साध्वसाधुविभागोच्छेदापत्तेः । न च यः शब्दो यत्रार्थे व्याकरणव्युत्पन्नः स तत्र साधुः, तद्व्युत्पन्नत्वग्रहश्च क्वचित्स्पष्टोपलभ्यमानव्याकरणात् क्वचिच्छिष्टप्रयोगकोशादिभिरनुमानात् तस्य च बाहुलकादिना सङ्ग्रहः । यथा पुष्पवन्तपदं साहित्यावच्छिन्नोभयविषयकार्थबोधे एव साधु, नैकतरार्थमात्रबोधे । यथा वा दारशब्दो बहुवचनान्त एव साधुर्नान्यवचनान्तो, यथा वा वच्धातुः तिप्तस्परः साधु र्नान्तिपर इति वाच्यम् । लाक्षणिकानां तत्तदर्थे व्युत्पादनविरहेण तेषां तत्र साधुत्वानापत्तेः । एतेन शक्तत्वमेव साधुत्वमित्यप्यपास्तम् । तत्त्वाज्ञानेऽपि साधुत्वव्यवहाराच्चापभ्रंशेष्वतिव्याप्तेश्चापरमतेसमासादौ प्रकृतिप्रत्ययसमुदाये च शक्त्यभावेन तस्यासाधुतापत्तेश्च। प्रत्येकशक्तिमादाय साधुत्वे च 'बाधते'इत्यादिवद् 'बाधति'इत्यादेरपि साधुतापत्तेश्च, द्योतकेष्वव्याप्तेश्च। न चौपसन्दानिकीशक्तिरेव द्योतनेति चेन्न । उपसन्धीयत इत्युपसन्दानं समभिव्याहृतपदं तद्वृत्तिशक्त्युद्बोधकत्वमिति तदर्थसत्त्वेन तेषु शक्त्यभावात् । एतेन वृत्तिमत्त्वं तदित्यपि परास्तम् ।

न च जातिविशेषः तत् । कत्वादिनां साङ्कर्यापत्तेरत आह-साधुत्वं चेति । चस्त्वर्थे । तत्रादौ तज्ज्ञापकमाह-व्याकेति । एतस्य नित्यत्वादाह-व्यङ्ग्य इति । अन्येषामज्ञानाय अस्वाश्वशब्दादेः क्रमेण वाजिदरिद्रादौ साधुत्ववारणायाश्रयमाह-अर्थविशिष्टेति । तत्सिद्धौ मानमाह-पुण्येति । अनेन तस्य पुण्यजनने एवोपयोग इति सूचितम् । एतेन तज्ज्ञाने शाब्दबोधहेतुतायास्तदभावनिश्चये तत्प्रतिबन्धकतायाा वा प्राङ्निरासादीदृशसाधुत्वस्य क्वोपयोग इत्यपास्तम् । ननु तेन पुण्यजनने एव किं मानमत आह तदुक्तमिति । तस्य पुण्यजनकत्वं प्रागुक्तसत्त्वमित्यर्थः । भाष्ये इत्यस्य पठितया श्रुत्येति शेषः । तामेवाह-एक इति । तादृश एकोऽपि तत्र कामधुग् भवति किमु सर्वे इत्यर्थः । पौनरुक्त्यभ्रमनिरासायाऽऽह-सम्यगिति । अनेन मध्यमलाभः । शास्त्रेत्यनेनाऽऽद्यलाभः । अन्विति । ज्ञात इत्यर्थः सुप्रेत्यनेन पुण्यापकर्षकाङ्गवैगुण्यनिरासः सर्वेत्यनेनान्त्यलाभः । व्याकेति प्राचामनुरोधेनोक्तम् । वस्तुस्तदुपलक्षणं तत्रेत्याह-तस्येति । साधुत्वस्येत्यर्थः । तत्र मुख्यत्वादादावाह-शिष्टेति । आदिना निरुक्तादिः । एतेनाभ्युदययोग्यत्वं

व्याक्रियाजननीयत्वमिति लक्षणद्वयमिति प्राचीनोक्तमपास्तं । न्यूनतापत्तेश्च ।

लाक्षणिकेष्वपि शक्यार्थमादायैव पदस्य साधुत्वं, पदान्तरसम्बन्धेऽन्वयाद्यनुपपत्त्या शक्यतावच्छेदकारोपेणैव लक्ष्यार्थबोधात् । 'गोपी' इत्यादौ प्रक्रियादशायां 'गोप'इति प्रातिपदिकस्य गोपत्वारोपेण तत्स्त्रीबोधकत्वानुमानं "पुंयोगादाख्यायाम्" अष्टा० सू० ४–१–४९) इति शास्त्रतः ।

लिङ्गं लिङ्गपरिज्ञाने सूत्रं प्रत्ययशासकम् ।
सोऽयमित्यभिसम्बन्धात्पुंशब्दे स्त्र्यभिधायिता ॥

इति हर्युक्तेः । अत एव 'यदिह परिनिष्ठितं तत् साधु' इत्यर्थापत्तिलभ्यवाक्यात्साधुत्वबोधकं व्याकरणमिति भाष्यं सङ्गच्छते । तद्बोधकं च व्याकरणमद्य त्वे पाणिनीयमेवेत्यपि भाष्ये स्पष्टम् । एवञ्च पाणिनीय व्याकरणव्युत्पत्तिज्ञानपूर्वकं साधुत्वेन ज्ञातसाधुशब्दप्रयोगाद्धर्म इति बोध्यम् । अत एव "समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च शास्त्रेण धर्मनियमः" इति भाष्ये उक्तम् ।

वाचकत्वाविशेषेऽपि नियमः पुण्यपापयोः ।

इति हरिणाप्युक्तम् ॥

(कुञ्जिकाटीका ।)

ननु अश्वशब्दो वाजिनि साधुरित्येव साधुताया अर्थविशेषनियन्त्रितत्वात्तीरादौ गंगादिपदस्य साधुत्वानापत्तिरत आह–लाक्षणिकेष्वपीति । ननु कथं तीरबोध इत्यत आह–पदान्तर इति । तत्र तीरे प्रवाहत्वमेवारोप्यते, अन्यथा शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वापत्तिरिति भावः । एवञ्च प्रवाहत्वप्रकारकप्रतीतिविशेष्यप्रसिद्धार्थत्वं मुख्यत्वं तादृशाप्रसिद्धार्थत्वं च गौणत्वं बोध्यम् । ननु गोपी-

लननिमित्तस्य गोपशब्दस्य स्त्रियां वृत्त्यभावादारोपितगोपत्ववत्याश्च ङीषः प्रागुपस्थापकाभावात्कथं तदनुशासनमत आह-गोपीत्यादाविति । या हि स्वयं गाः पालयति तत्र 'गोपा' इत्येव भवति । पालनक्रियारहितायां गोपभार्यायां तद्धर्मलाभात गोपशब्दः प्रयुज्यते । एतेन पुंयोगे अजीति वदन्तः परास्ताः । तत्र जातेरेव निमित्तत्वेन तद्धर्मलाभस्य निमित्तत्वं नास्तीति पुंयोगासम्भवात् । ननु पूर्वं स्त्रीबोधाभावात्कथं ङीषः प्राप्तिरत आह-प्रक्रियेति । तत्स्त्रियां गोपत्वारोपेण ङीषो निमित्तं स्त्रीबोधकत्वं प्रक्रियादशायामानुमानिकमित्यर्थः । ननु तीरादिपदवदत्र तात्पर्यग्राहकाभावादाक्षेपे किं बीजमत आह-इति शास्त्रत इति ।

पुंयोगादिति शास्त्रात्स्त्रीत्वबोध इति यदुक्तं तत्र मानमाह-लिङ्गमिति । प्रत्ययशासकं पुंयोगादिति सूत्रं स्त्रीलिङ्गज्ञाने लिङ्गमनुमापकमित्यर्थः । अत्रेदं तत्त्वं—गोपालनरहितायां गोप्यां गोपशब्दस्य वृत्तौ दम्पतिभावसम्बन्ध एव निमित्तम् । यथा हि 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र सामीप्यसम्बन्धात्तीरे वृत्तिः, 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इत्यत्र संयोग एव सम्बन्धः, 'आयुर्घृतम्' इत्यत्र जनकत्वं, तथा 'देवकी' इत्यादौ जन्यजनकभावसम्बन्धेनैव दुहितरि वृत्तिः । निरूढश्चायं व्यवहार इति न सम्बन्धान्तरमादायातिप्रसङ्ग आपाद्यः । इत्थमेव जगदीशीत्यादयः प्रयोगाः । एवञ्च देवदत्तादिशब्दानां स्वत एव स्त्रियां वृत्तिसम्भवेन पुंयोगाभावाट्टाबेव । जात्यन्तरीयायां शूद्रभार्यायां शूद्रशब्दस्य प्रवृत्ता तु शूद्रसम्बन्ध एव निमित्तमिति । पुंशब्दे पुंवाचके गोपशब्दे प्रक्रियादशायां बोधकत्वमानुमानिकमेवेत्यत्र मानमाह-अत एवेति । अयम्भावः । यदि तिबादिविधावेव व्याकरणस्य तात्पर्यं तदा साध्वनुशासनत्वभङ्गः, अतः साधुत्वविशिष्टास्तिबादयो विधीयन्ते । ननु लडादीनां प्रयोगाभावात्कथं साधुत्वविशिष्टस्य विधानमिति चेत्? एवं तर्हि "वर्तमाने लट् भवति, तेन च यत् परिनिष्ठितं तत्साधु" इत्यर्थ इति । अर्थापत्तीति । अर्थस्य उपपादकस्य आपत्तिः कल्पना यथा 'पीनो देवदत्त' इत्यत्र पीनत्वान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते ॥

(कलाटीका)

नन्वेवं यः शब्दो यत्रार्थे शास्त्रेण व्युत्पादित इति प्रागुक्तमेव समायातमिति लाक्षणिकाव्याप्तिरेवात आह–लाक्षणीति। शक्यसम्बन्धित्वेन गृहीतार्थबोधस्यैव लक्षणाजन्यत्वेन शक्यार्थबाधज्ञानस्य लक्षणाजन्यबोधे कारणत्वेन च लक्षणास्थले प्रथमं शक्यार्थबोधस्याऽऽवश्यकतया तमर्थमादायैव साधुत्वोपपत्तिः। अत एव गङ्गयाव्यवहितसमीपघोषविषये प्रयोगे 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ गङ्गापदस्य तीरपरत्वे ऽपि स्त्रीप्रत्ययादिसङ्गतिः। पदस्य पदान्तरसम्बन्धे एव श्रोतृबोधे लाक्षणिकार्थप्रतिसन्धानेन प्रागुपस्थिततीरगाम्भीर्यरूपान्तरङ्गार्थमादायैव शास्त्रप्रवृत्त्या अन्तरंगत्वात् स्त्रीत्वादिप्रयुक्तकार्यप्रवृत्ते गंगयाऽत्यन्तसमीपघोषविषये तु प्रयोगे 'गङ्गायां घोष' इत्यादौ सप्तम्या औपचारिकाधारे ऽपि साधुत्वबोधनं साधकतममिति तमप्ग्रहणेनेति भावः। तदाह–पदस्येति। पदान्तरेति च। आदिना तात्पर्यानुपपत्तिपरिग्रहः। मुख्यसिद्धान्तमतेनाह–शक्येति। इयमेव लक्षेणत्यग्रे स्फुटीभविष्यति। एतेन शिष्टप्रयोगादिभिस्तत्तदर्थेऽपि तेषां व्याकरणव्युत्पाद्यत्वानुमानेनादोष इति प्राचोक्तमपास्तम्। नन्वेवं कथं गोपीत्यादौ लक्षणा, तत्रोक्तबीजाभावात, कथञ्च तत्र लक्ष्यार्थे साधुत्वं चोक्तनियमत्याग इत्यत आह–गोपीत्यादाविति। शास्त्रबलात् सर्वत्र सर्वमिति भावः। लोके पदस्य लक्षणायां लिङ्गत्यागे ऽपि तस्य प्रायिकत्वं ध्वनयन्प्रातिपदिकलक्षणादौ यत्र शास्त्रं तात्पर्यग्राहकं तत्र स्वलिङ्गत्याग एवेत्याह–प्राक्रियेति।

शास्त्रस्य तदनुमापकत्वे मानं तात्पर्यान्तरानिरासायाह—लिङ्गमिति। लिङ्गत्यत्राऽर्शआद्यच्। स्त्रीत्ववदर्थबोधने स्त्रीप्रत्ययविधायकं पुंयोगादितिसूत्रमनुमापकमित्यर्थः। प्रत्ययेनि। स्त्रीप्रत्ययेत्यर्थः। लक्षणाबीजानां बहूनां तत्रोक्तत्वादाह–सो ऽयमिति। अनेन दांपत्यरूप एव तत्र पुंयोग इति सूचितं। भाष्यस्वरसोऽप्ययमेवेत्यन्यत्र स्पष्टम्। नन्ववमपि पुण्यजनकतावच्छेदकं तत्तदर्थे तत्तच्छब्दस्य व्याकरणव्युत्पाद्यत्वरूपमेव साधुत्वमास्तां कृतं जातिविशेषाङ्गीकारेण, इदमेवाभ्युदययोग्यतापदेनोच्यते अत आह—अत एवेति। तादृशजातिविशेषाङ्गीकारादेवेत्यर्थः। न हि व्याकरणव्युत्पाद्यत्वस्य साधुत्वे इदं सङ्गच्छेत। तस्य शास्त्रबोध्यत्वासम्भवादिति भावः।

वाक्यादित्यनेन सूत्रे तु कथमपि न तद्बोधकतावच्छेदकमित्यन्यत्र स्पष्टमिति सूचितम् । प्रसङ्गादाह—तद्बोधकं चेति । अद्यत्व इति निपात इदानीमित्यर्थे ।

फलितमाह—एवञ्चेति । तस्य पुण्यजनकत्वमत एव साध्व-नुशासनत्वान्यथानुपपत्त्या तथा वाक्यकल्पनत्वे चेत्यर्थः । पूर्वकमिति ज्ञानक्रियाविशेषणम् । यद्यप्युक्तश्रुतौ ज्ञानप्रयोगयोरुपादानं भाष्ये ऽपि मतद्वयमुक्तं तथापि ज्ञानाद्धर्म इति मतं न युक्तमित्यन्यत्र स्प-ष्टम् । अत एव प्रयोगस्य तदव्यवहितपाठस्तस्य व्यवहितपाठस्त-दाह–ज्ञातसाधुशब्दप्रयोगादिति । अन्यथा शास्त्रेण साधुत्वबोधनस्य वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति भावः । उक्तार्थे भाष्यसंमतिमप्याह–अत एवेति । अपभ्रंशेषु शक्तिसत्वादेवेत्यर्थः (उक्तमभिप्रेत्यैवेत्यर्थः) । अस्याग्रेऽप्य-न्वयः । शब्दैश्चेत्यादि पूर्वान्वयि । अन्यथासमानत्वोक्त्यसंगतिः स्प-ष्टैव । तद्भाष्यस्थहारिमप्याह–वाचकत्वेति । शब्दापशब्दैरिति शेषः । एतेन विशेषचेति भूषणादिधृतपाठः प्रत्युक्तः । भाष्यविरोधात् । अत एव 'साधूनेव प्रयुञ्जीते'ति विधि'र्नासाधू'निति निषेधश्च सफल इति भावः ॥

किञ्च अपभ्रंशे शक्त्यंशे कदाऽपि कस्याऽपि व्यव-हर्तुर्बाधादर्शनेन न तत्र शक्तिग्रहस्य भ्रमत्वम् । असति बाधके प्रमात्वस्यैव न्याय्यत्वात् । किञ्चैवमृषीणामा-र्षज्ञानेन (१)तदभावनिश्चयात् तेषां भ्रमासम्भवेन ततो बोधानापत्तिः । किञ्च प्रमाणानां सम्बद्धार्थबोध-कत्वेन तेषामपि अर्थेन सम्बन्ध आवश्यकः । अत एव 'गौः' इत्यस्य शब्दस्यार्थे बहवो गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका, इत्यादयोऽपभ्रंशा वर्तन्ते' इत्यर्थकं "गौरि-त्यस्य शब्दस्य गाव्यादयोऽपभ्रंशाः" इति भाष्यं साम-ञ्जस्येन सङ्गच्छते । अत एव धर्मार्थत्वं साधूनामुक्तं भाष्ये । एतेन "अर्थाय ह्येते उच्चन्ते शब्दा, न धर्मा-

(१) शक्त्यभावनिश्चयादित्यर्थः ।

य" इति शबरस्वाम्युक्तमपास्तम् ।

जैमिनिसूत्रस्याप्ययमर्थः, अपभ्रंशा अपि साधवः, तेऽपि हि साधयन्त्यर्थमिति पूर्वपक्षे, अन्यायो(१)ऽनेकसाधुशब्दत्वमिति। केचिदेव साधवो न सर्वे इति मनसि निधाय तर्हि साधौ प्रयोक्तव्ये असाधूचारणं कथमित्याशंक्य "शब्दे प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधस्य भागित्वम्" (जै०सू०१-३--२५) इति सूत्रेण प्रयत्नसाध्ये कार्ये प्रमादस्य दर्शनात्, यथा "शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति, 'तथा साधौ प्रयोक्तव्ये ऽसाधोः प्रयोग" इत्युक्तम् ।(२)

(कुञ्जिकाटीका)

किञ्चेति । शुक्तौ रजतमिदं नेति बाधनिश्चयानन्तरं पूर्वज्ञानस्य भ्रमत्वं कल्प्यते । अपभ्रंशनिष्ठशक्त्यंशे तु कस्यापि बाधादर्शनान्न भ्रमत्वसम्भव इत्यर्थः । तदभावनिश्चयादिति । ऋषीणां भ्रमाभावेन शक्त्यभावनिश्चयादित्यर्थः। प्रमाणानाम्—ज्ञायमानशब्दानाम् । तेषामपि—अपभ्रंशानामपि । अत एव । अपभ्रंशानामप्यर्थसबन्धसत्त्वादेव । धर्मार्थत्वमिति । न तु बोधकत्वमुक्तमित्यर्थः । अर्थाय ह्येते इति । एते शब्दा अर्थबोधाय उच्यन्ते इत्यर्थः । जैमिनिसूत्रस्यापीति । तत्र हि "प्रयोगोत्पत्त्यशास्त्रत्वाच्छब्देषु न व्यवस्था स्याद्" इति पूर्वपक्षसूत्रं । प्रयोगनियमस्य अशास्त्रत्वात् मूलभूतश्रुतिरहितत्वात्साधुषु प्रयोगनियमो न स्यादित्यर्थः । सिद्धान्तसूत्रमाह—अन्यायो ऽनेकेति । शब्दे इति । प्रयोक्तव्ये इति शेषः । प्रयत्ननिष्पत्तेरपराधः, प्रयत्नान्तरस्योत्पत्तिः प्रयोगे इत्युक्तम् ॥

(१) 'अन्यायश्चानेक शब्दत्वम्' १।३।९ इति जैमिनिसूत्रानुपूर्वी बोद्धव्या ।

(२) "महता प्रयत्नेन शब्दमुच्चारयन्ति—वायुर्नाभेरुत्थितः, कण्ठे विवर्तितः, मूर्धानमाहत्य परावृत्तः, वक्त्रे विचरन् विविधान् शब्दानभिव्यनक्ति । तत्रापराध्येताऽप्युच्चारयिता । यथा शुष्के पतिष्यामीति कर्दमे पतति, सकृद् उपस्प्रक्ष्यामि इति द्विरुपस्पृशति । ततोऽपराधात् प्रवृत्ता गाव्यादयो भवेयुः, न नियोगत." । इति तत्र भाष्यम् ।

(कलाटीका)

समानायामित्यादिभाष्यादिप्रसङ्गात्सिंहावलोकनन्यायेन पुनरप्यपभ्रंशेषु शक्तिमन्यथा साधयति । किञ्चेत्यादिना । कदापीत्यनेन त्रैकालिकबाधाभाव उक्तः । कस्यापीत्यनेन सर्वदेशीयतदभाव उक्तः । दोषान्तरमाह—किञ्चेति । एवं भ्रमात् बोधोपपत्त्या तत्र शक्त्यनङ्गीकारे । आर्षेति । दिव्येत्यर्थः । निश्चये हेतुरयम् । तदभावे शक्त्यभावे इत्यर्थः । तस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादाह—तेषामिति । ऋषीणामित्यर्थः । ततो ऽपभ्रंशेभ्यस्तेषामेवेति भावः दोषान्तरमाहा—किञ्च प्रमेति । पूर्वमाप्तत्वस्य शब्दप्रमाणत्वस्य च तुल्यत्वस्योक्तत्वादिति भावः । अत एवास्यात्रैव लेखो न प्राक् । बोधकत्वेन । अन्यत्र तथादृष्टत्वात् । तेषामपि—अपभ्रंशानामपि । अर्थेनेत्यादि जातावेकवचनम् । पुनरपि तत्र तां द्रढयति-अत एवेति । अत्र शक्तिसम्बन्धसत्त्वादेवेत्यर्थः । अन्यथा तयोर्मिथो ऽसम्बन्धात् तस्यार्थस्य शक्तिभ्रमाद्बोधका इत्येव सम्बन्धकल्पने वाचकतया च सम्बन्धार्थषष्ठीघटितादिमद्भाष्यासङ्गतिरेवेति भावः । नन्वसाधोः साधुप्रकृतिकत्वेन तत्संबन्धेनैव तत्सङ्गतिरत आह-अत एवेति । तेषां वाचकत्वादेवेत्यर्थः । अन्यथाऽर्थबोधरूपदृष्टप्रयुक्तवैषम्यस्य संभवेनाऽदृष्टपर्यंतगमनासङ्गतिः स्पष्टैव । यदर्थमिदं पुनरुक्तं तदाह—एतेनेति । उक्तभाष्यविरोधेनेत्यर्थः । एते साधवः ।

नन्वेवमपि तदशक्तिरिति प्रागुक्तजैमिनिसूत्रविरोध एवात आह-जैमिनीति । अयम् । वक्ष्यमाणः । नतु तद्भाष्यकृत्संमतः प्रागुक्तः । तदर्थमेव तत्रादावुपक्रम(?)मर्थेऽत आह-अपीति । साधेति । बोधयन्तीत्यर्थः । अर्थबोधकत्वमेव साधुत्वमिति तद्भावः । अत्र सिद्धान्तसूत्रमाह-अन्येति । इति अनेन सूत्रेणोक्तमिति शेषः । तात्पर्यार्थमाह-केचिदिति । अनेके च ते साधुशब्दाश्च तेषां भावस्तत्त्वमिति सूत्रार्थे इति भावः । अस्यानुक्तत्वादाह—मनसीति । अन्यथा पूर्वोत्तरग्रन्थासङ्गतिरेवेति भावः । तर्हि केषांचिदेव साधुत्वे तेषां मते शब्दस्य जन्यत्वमित्याह-शब्दे इति तद्विषये इत्यर्थः । हेतुलब्धमाह-प्रयत्नेति । भागित्वमित्यस्य दृश्यत्वमित्यर्थस्तदाह—दर्शनादिति । तथा च प्रमादादसाधूच्चारणमिति भावः ॥

किञ्च एकस्यार्थस्यानेकसाधुशब्दत्वमन्याय्यं तस्मादेकोऽनादिरन्येऽपभ्रंशाः, हस्तः करः पाणिरित्यादयोऽभियुक्तोपदेशात्सर्वे साधव इत्युक्त्वा तत्राभियुक्तोपदिष्टः साधुरित्युक्तम्। तत्रेदमाशङ्क्येत गौरिति प्रयोक्तव्ये गाव्यादीनामिव गगर्यादीनामपि प्रमादात्प्रयोगः कुतो नेति चेत्? तत्रेदं सूत्रं "तदशक्तिश्चानुरूपत्वात्" (जै०सू०१-३-२८) इति। तेषामेवाशक्त्योच्चारणमनुरूपत्वात्, अर्थतोऽवगवतश्चानुरूपत्वादिति तदर्थः। तत्रार्थतश्चानुरूप्याग्रहणे गोपादिशब्दानामप्युच्चारणं प्रसज्येत। एकदेशानुरूप्याच्च विभक्तिव्यत्यये ऽपि 'अश्मकैरागच्छामि' इति प्रयोगाद् 'अश्मकेभ्य' इत्यर्थावगतिर्भवति। तत्र यद्ययं तदर्थे लौकिकः प्रयोगस्तदा न साधुः, वेदे तु साधुरित्यन्यत्। एवञ्च पतञ्जलिनैकवाक्यता भवति।

(कुञ्जिकाटीका)

गगर्यादीनामपीति। गोशब्दापभ्रंशतयेत्यर्थः। गोपादिशब्दानामिति। गोशब्दापभ्रंशतयेत्यर्थः। वेदे तु साधुरिति। विभक्तिव्यत्ययादिति भावः। पतञ्जलिनेति। "समानायामर्थावगतौ शब्दैश्चापशब्दैश्च' इति वार्तिकं व्याचक्षाणेनेत्यर्थः॥

(कलाटीका)

पूर्वसूत्रस्य नोक्तार्थो यः शंककेन मनसि निहितः, किन्त्वन्य एवेत्याह–किञ्चेति। अनेकेति बहुव्रीहिः। एकोऽर्थोऽन्यपदार्थ इति भावः। अनपभ्रष्टत्वमनादित्वं वा साधुत्वमित्याशयेनाह–अनादिरन्येऽपभ्रंशा इति। नन्वेवं पर्यायवाचकानामप्यसाधुत्वं स्यादत आह–हस्त इति। अभियुक्ताः। कोशकृतः। पर्यवसितमाह–तत्रेति। अर्थे इत्यर्थः। तेषां मध्ये इति वा। एवञ्चापभ्रंशानां वाचकत्वेन तदर्थबोधाय प्रयोगेऽपि प्रथमसिद्धान्ते इत्यर्थः। अस्याः शंकायास्तत्रासत्वादाह–आशङ्क्येतेति।

केनचिदितिशेषः। इदमर्थमाह–गौरिति। किञ्चिदवयवसादृश्यस्य तत्रापि सत्त्वादिति भावः। चेदित्यपपाठः। तत्रेदमिति। तच्छंकानिवारणनिमित्तमित्यर्थः। न साधुत्वमिति भावः।

एवमुपक्रममुक्त्वा सर्वं वा प्रकृतमाह–तत्रेदमिति। तत्रेदमितितदनुक्तत्सूत्र संगतिपूर्वं तत्र शङ्कायामुत्तरभूतमिति भावः। अत एव तन्न्यायादिनाह–तेषामेवेति। गाव्यादीनामेवेत्यर्थः। लक्षणयाह–उच्चारणमिति। यद्यप्यर्थत इत्येव प्रकृतेष्टसिद्धिस्तथापि विनिगमनाविरहात्पद्मन्नित्यादाविवाह–अर्थत इति। पदजन्यप्रतीतिविशेष्यतेत्यर्थः। एवेति। शब्दविशिष्टार्थयोरेकदेशत इत्यर्थः। तदर्थः। सूत्रस्य शाब्दोऽर्थः। पूर्वमयमर्थ इत्यस्य तात्पर्यार्थं इत्यर्थः इत्यपौनरुक्त्यं बोध्यम्। तत्राद्यस्य फलमाह—तत्रेति। तयोर्मध्ये इत्यर्थः। अवयवतस्तत्त्वस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। आदिना गगर्यादिग्रहणम्। अपिना गाव्यादिसमुच्चयः। नन्वेवं तावदेवास्तु किमर्थं द्वितीयनिवेशोऽत आह–एकेति। द्वितीयसाम्यं न सर्वावयवतः। तथाहि सति तत्त्वमेव, न सादृश्यमितिभावः।

चस्त्वर्थे। अत्र विभक्त्यंशे एवाशक्त्याऽन्यथोच्चारणं तत्र यदि इदं नोच्यते तदा पदजन्यप्रतीतिविशेष्यस्यार्थपदेन ग्रहणात्तस्य चात्र भेदात् तदभावात् तथोच्चारणाभावात् तदपभ्रंशाभावेन ततस्तदर्थावगतिर्न स्यात्। एतदुक्तौ एतद्भेदे ऽपि अवयवतस्तत्सत्त्वात् मल्लग्रामादिवद् भूयसा व्यवहाराद्विशिष्टैकदेशसाम्यसत्त्वाच्चास्यैव प्राबल्यमिति ततस्तत्सिद्धिः। अवयवैकदेशशब्दाभ्यां चोभयोरप्येकदेशयोर्ग्रहणम् अत एव सामान्येन तथोक्तमन्यथा शब्दतश्चेत्येव ब्रूयात्, एवंचातिव्याप्तिवारकं तत्, अव्याप्ति वारकमिदं। तथाचानयोः प्रत्येकं तद्धेतुत्वमसम्भवे तु समुदितयोरतएव 'च' उक्त इति भावः। प्रयोगात्–अशक्तिजात। अवगतीति पाठः स चार्थसमासौ। विशेषमाह–तत्रेति। द्वितीयनिवेशे सतीत्यर्थः। न साधुरिति। समाने ऽर्थे शास्त्रान्वितो ऽशास्त्रान्वितस्य निवर्तक इति ऋलृक्सूत्रभाष्योक्तेः। वेदे त्विति। तत्र सर्वेषां व्यत्ययसत्त्वात्। तत्सूत्रार्थवर्णनफलमाह–एवं चेति। तेनापि वाचकत्वस्य तत्र तस्यासाधुत्वस्य चाङ्गीकारे चेत्यर्थः। सम्भवत्येकवाक्यत्व इति न्यायात्॥

नन्वपभ्रंशानां शक्तत्वेऽर्थवत्त्वादर्थवत्सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञाप्राप्तिरिति चेद्, इष्टापत्तेः। अत एव पस्पशाया"मेवं हि श्रूयते—यर्वाणस्तर्वाणो नाम ऋषयो बभूवुः ते तत्रभवन्तो यद्वानस्तद्वान इति प्रयोक्तव्ये यर्वाणस्तर्वाण इति प्रयुञ्जते, याज्ञे कर्मणि पुनर्नापभाषन्ते" इति भाष्ये उक्तम्। यर्वाणस्तर्वाण इति णान्ताज्जसि यर्वाणस्तर्वाणो नामेति प्रयुक्तम्। अत एव रुत्वोत्वादि, बभूवुरित्यनेन सामानाधिकरण्यञ्च। प्रकृतिप्रत्यययोरुभयोरपि शास्त्रविषयत्वे एव साधुत्वं, न त्वन्यतरस्य। 'गगरी' इत्यादि च घट इति स्वन्तस्यैवापभ्रंश इति न ततः सुः। गगरीमित्यादि प्रयुञ्जते चेति केचित्।

परे तु "साध्वनुशासनेऽत्र शास्त्रे" इति भाष्योक्तेः अर्थवत्त्वेन साधूनामेव संज्ञाविधावुद्देश्यत्वमिति नासाधुषु प्रातिपदिकसंज्ञा। यर्वाणस्तर्वाण इत्यादौ सुबप्यसाधुरेव। अत एव "परश्च" (अष्टा०सू० ३-१-२-) इति सूत्रे भाष्ये "किमस्य ज्ञयसामित्यसाधुर्वृत्तिजसादृश्येऽप्यवृत्तिजत्वात्" इत्युक्तम्। प्रकृत्युद्देशेनैव प्रत्ययानां विधानात्केवलानामेषामसाधुत्वं बोध्यते। तत्र वृत्तिजसदृशत्वात्कश्चित्साधुरिति भ्राम्येत इति प्रत्ययः परश्चेति नियमेनास्याप्यसाधुत्वमुक्तं भाष्ये। अर्थतः शब्दतश्च प्रत्ययजातीयः स पर एवेत्यर्थेनास्यासाधुत्वं बोध्यते। एवञ्च शास्त्रविहितत्वाभावादमीष्वसाधुत्वमित्युक्तप्रायम्। अस्वे अश्वशब्दस्यासाधुत्वमुक्तमन्यत्र। अत एव

"प्रकृतिपर एव प्रत्ययः, प्रत्ययपरैव च प्रकृतिः" इति नियमाकारो दर्शितो भाष्ये। साधूनामेव प्रत्ययाविधावुद्देश्यत्वेन प्रकृतित्वम्। खण्डसाधुत्वबोधनद्वारा समुदायसाधुत्वबोधकं व्याकरणमर्थवत्त्वबोधनवत्। एवञ्च भाषानुसारेण क्रियमाणनामोत्तरं विभक्तिरप्यसाधुरित्याहुः।

(कुञ्जिकाटीका)

यर्वाण इति। तन्नामान इत्यर्थः। ननु गगरीशब्दादिभ्योऽपि सोरुत्पत्त्यापत्तिरत आह—प्रकृतिप्रत्यययोरिति। शास्त्रविषयत्वे इति। शास्त्रीयोद्देश्यतावच्छेदकवत्त्वे इत्यर्थः। घट इतिपदस्यैवेति। तथा चार्थबोधकत्वसत्त्वेऽपि एकत्वविशिष्टार्थस्य प्रकृत्यैव क्रोडीकाराच्च ततः सुरिति भावः। असाधुरेवेति। श्रुतौ तु असाध्वनुकरणस्यापि साधुत्वान्न दोष इति भावः। अर्थवत्त्वेनेति। साधव एवार्थवन्तः प्रातिपदिकसंज्ञाविषया इत्यर्थः। अत एवेति। यतोऽनुशिष्टप्रकृतेः प्रयुज्यमान एव प्रत्ययः साधुरत एवेत्यर्थः। वृत्तिजसादृश्येऽपीति। एवञ्च यद्यपि केवलानामेषां साधुत्वं न प्राप्तं तथापि न केवलः प्रत्यय इत्यस्य प्रत्ययजातीय इत्यर्थ इति भावः। नियमेनेति। ङ्याप्प्रातिपदिकादिति पञ्चमीनिर्देशादेव प्रत्ययानां परत्वे सिद्धेऽपीत्यादिः। अस्वे-दरिद्रे। तद्बोधकम्। साधुत्वबोधकम्। धर्मनियमः। धर्मार्थो नियमः। 'असाधुरनुमानेन वाचकः कैश्चिदिष्यते' इति पूर्वार्धेनापभ्रंशानामवाचकत्वमभिधाय हरिर्मतान्तरमाह—वाचकत्वाविशेषे ऽपीति। अस्तु वा अपभ्रंशादप्यर्थावगमः, शास्त्रेण तु पुण्यपापनियमः क्रियते साधुभिरेवार्थो वक्तव्यो नासाधुभिरेवं हि क्रियमाणमभ्युदयकारि भवतीति॥

(कलाटीका)

पतञ्जलिना। ऋलृक्सूत्रस्थेन। वृत्त्यार्थबोधजनकत्वमर्थवत्त्वं तत्सूत्रे निविष्टमित्याह—नन्वपेति। एकदेशिमतमाह—इष्टापत्तेरित्यादि केचिदित्यन्तेन। अत एव-प्रतिपदिकत्वसत्त्वादेव। पस्प-

शायामित्यस्य भाष्ये उक्तमित्यत्रान्वयः (१)। तद्ग्रन्थमाह-एवं हीति। बभूवुरित्यग्रे प्रत्यक्षधर्माणः परावरज्ञाः। विदितवेदितव्या अधिगतयाथातथ्या इति मध्येभाष्ये ऽस्ति, तथापि प्रकृतानुपयोगात्तस्य त्यागः। ते-ये उक्तलक्षणास्ते। अत एव तत्रभवन्तः पूज्याः प्रयुञ्जते प्रयुक्तवन्तो यतस्ते एतादृशास्ततो लौकिकेष्वर्थेष्वतिवैराग्येणाग्रहाभावात्। यद्वाऽस्तु, नः किं प्रयोजनं? तद्वास्तु वः किं प्रयोजनम्? इत्यर्थे तथा प्रयोक्तव्ये यथा तथा प्रयुक्तवन्तः इत्यर्थः। याज्ञे कर्मणि तु साधूनेव प्रयुक्तवन्तस्तदाह-यज्ञे इति। पुनस्त्वर्थे। उभयत्र वर्तमानसामीप्ये इति भूते लट्। अत एवेत्यस्यार्थं सूचयन् तदाशयमाह-तत्रेति। प्रातिपदिकस्थले इत्यर्थः। योग्यतयाऽऽह-णान्तादिति। णकारान्तादित्यर्थः। यतस्ते एवं प्रयुक्तवन्तोऽतस्ते यर्वाणस्तर्वाण इति तदपशब्दरूपबालककृतोपहासपरनामानः संपन्ना इति तदर्थः। इदं द्रढयति-अत एवेति। जसः सत्त्वादेवेत्यर्थः। नन्वेवं शास्त्रविषयतया साधुत्वापत्तिरिति भाष्यासङ्गतिरेवात आह-प्रकृतीति।

नन्वेवं रीत्या गगरीत्यादावपि सुबुत्पत्त्यापत्तिरत आह-गगरीति। असाधूनां साधुपदप्रकृतिकत्वादित्यर्थः। तथाच तेनैव तदर्थस्योक्तत्वात् न पुनः सुबिति भावः। नन्वेवमपि तस्य प्रथमोपस्थितत्वेनोक्तहेतोश्च तन्मात्रप्रकृतिकत्वेन कर्मत्वादेरनुक्तत्वादमादिः स्यादेवेति चेत्? इष्टापत्तिरित्याह-गगरीति। आदिना तृतीयादिपरिग्रहः केचिदिति सूचितामरुचिं प्रकटयन्सिद्धान्तमाह-परे त्वित्यादिना। संज्ञेति। प्रातिपदिकेत्यादिः। असाधुष्विति। सम्बन्धिनोऽधिकरणत्वविवक्षया सप्तमी। नन्वेवं कथं तत्र न साऽत आह-यर्वाण इति। इदं द्रढयति-अत एवेति। तस्याप्यसाधुत्वादेवेत्यर्थः। किमस्येति। अस्य किंप्रमाणमित्यर्थे ऽयं प्रयोगः। ननु शास्त्रस्य सत्त्वे किमित्यवृत्तित्वमत आह प्रकृतीति। तत्र प्रकृतेरभावादिति भावः। तत्र-उक्तप्रयोगे। अपिस्तस्यैव

(१) भाष्ये पस्पशासंज्ञकाह्निके उक्तमित्यर्थः। स्पश्यते स्पृश्यते उपोद्घाततया तावदुपगम्यते इति स्पशेः कर्मण्यङि बाहुलकाद्द्वित्वे रूपम्। इत्यधिकः पाठः पुस्तकान्तरे दृश्यते।

वस्तुतस्तु व्याकरणारम्भव्यतादिप्रतिपक्षान् स्पशते बाधनोतीति कर्तर्यचि बाहुलकाद्द्वित्वे टापि तद्रूपसिद्धिः

समुच्चायकः । अनतिप्रसङ्गाय नियमस्वरूपमाह-अर्थेत इति । एतदनुक्तावस्वधातोरपि पूर्वप्रयोगो न स्यादत इदमुक्तम् । द्वितीयानुक्तौ कर्मशब्दस्यापि पूर्वप्रयोगो नस्यादतस्तदुक्तम् अत एव प्रत्ययजातीय इत्युक्तं, न तु प्रत्यय इत्येव । ननु तद्भाष्यतो द्वयसचोऽसाधुत्वलाभेऽपि नसुप इति कथं तत्तत्र साधकमतआह-एवञ्चेति । प्रकृत्यभावरूपयुक्तिसाम्यमाह-शास्त्रेति । गगरीमित्यादावप्येवंबोध्यम् । एवं प्रत्ययांशेतत्वमुक्त्वा तस्यासाधुत्वे चेति अर्थविशेषान्तर्भावेणैव साधुत्वमवश्यं वाच्यमिति ध्वनयन्नर्थेत इत्यावश्यकमिति सूचयन्नाह-अस्वे इति । अन्यथा तस्य तत्रासाधुत्वं न स्यात् शब्दतस्तत्सारूप्यस्य सत्त्वात्सदृशयोरभेदादिति भावः अन्यत्र-कौस्तुभादौ । अत एवार्थविशिष्टशब्दनिष्ठ इति प्रागुक्तम् ।उभयोः शास्त्रविषयत्व एव साधुत्वं नान्यतरस्येत्यत्र मानमाह-अत एवेति।तस्य तत्रासाधुत्वादेवेत्यर्थः । आद्ये षष्ठीतत्पुरुषः । अग्रे पूर्व निपातप्रकरणानित्यत्वात् स आकारः न केवलेति न्यायभूतभूतः । ननु प्रकृतित्वं तत्रापीत्युक्तमयुक्तमत आह-साधूनामेवेति । उक्तभाष्यादितिभावः ननु वाक्यस्य पदस्य वा साधुत्वं व्याकरणबोध्यं, न तुप्रकृत्यादीनामिति कथं साधूनामेवेत्यत आह-खण्डेति । प्रकृत्यादेरित्यर्थः । निर्विवादत्वेन सर्वाभिमतदृष्टान्तमाह-अर्थेति । यथा तत्तदर्थबोधनद्वारा समुदायार्थबोधनं तथेति भावः । पूर्वमतासाङ्गत्यमेवेत्याह-एवञ्चेति । तेषामेव प्रकृतित्वे चेत्यर्थः ॥

ननु साधुत्वस्य जातित्वे कत्वादिना सङ्कर इति चेत् ? न, ययोर्जात्योः परस्परासामानाधिकरण्येनैव सिद्धिः परस्परमाश्रयभेदकता च लोकसिद्धा तयोः साङ्कर्यस्यैव दोषत्वात् । आश्रययोर्भेदभङ्ग एव हि साङ्कर्यदूषकताबीजम् । तादृशजात्योर्यत्र साङ्कर्यप्रसङ्गस्तत्रोभयवैलक्षण्यं स्वीकार्यं, यथा नृसिंहे, अश्वतरे वा । ययोस्तु सामानाधिकरण्येनैव सिद्धिः तयोः सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यव्यापकभावापन्नजात्योः साङ्-

र्यस्यैवादोषत्वात् ।

एवञ्च "साङ्कर्यमुपाध्योरपि दोषाय यदि तत्रापि आश्रयभेदभङ्गप्रसङ्ग" इति स्पष्टं श्रीहर्षकृतखण्डने, न तु साङ्कर्यस्य सर्वथा जात्यभावकल्पकत्वं मानाभावात् । एवञ्च भूतत्वमूर्तत्वे पृथिवीत्वशरीरत्वे च जातिरूपे एव । क्रियासमवायिकारणताद्यवच्छेदकतया मूर्तत्वादेरिव भूतादिपदशक्यतावच्छेदकतया भूतत्वादेरपि जातित्वात् । न हि कारणतावच्छेदकतयैव जातिसिद्धिर्न शक्यतावच्छेदकतयेति राजाज्ञास्तीति दिक् ।

(कुञ्जिकाटीका)

सङ्कर इति । केवलसाधुत्वं साधुगकारे केवलकत्वमसाधुककारे साधुककारे उभयमित्यर्थः । ययोर्जात्योरिति । यथानरसिंहत्वाश्रय· नरत्वसिंहत्वयोरेकत्र समावेशान्नरसिंहत्वं भिन्नमित्यर्थः । भेदभङ्ग एवेति । नरत्वाश्रयोऽन्यः सिंहत्वाश्रयश्चान्य इत्येवं भेदस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः । अत एव गुणगतजातौ साङ्कर्यं न दोषायेति न समाहितम् । अश्वतरे इति । तत्राश्वत्वगर्दभत्वयोः सङ्करः । ययोस्त्विति । पृथिवीत्वद्रव्यत्वयोः समावेशस्यादूषणत्वादिति भावः ।

स्पन्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वं जातिः, तत्साङ्कर्याद्भूतत्वं न जातिः, भूतत्वस्योपाधित्वात्तत्साङ्कर्यं तु मूर्तत्वस्य जातित्वे न बाधकमिति तार्किकमतं निराकरोति—उपाध्योरपीति । इदं च प्राचीनखण्डनम् । दीधितिमते तु जन्यद्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिरेव भूतत्वं जातिः । आकाशे भूतपदव्यवहारस्तु बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषणगुणवत्त्वप्रयुक्तो भाक्तः । मानाभावादिति । स्वसामानाधिकरण्य स्वाभावसमानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनियमस्य भङ्गप्रसङ्ग इति तदुक्तिस्तु निर्युक्तिकेति भावः । शरीरत्वे चेति । केवलपृथिवीत्वं घटादौ, केवलशरीरत्वं तैजसादिशरीरे, अस्मदादिशरीरे चोभयमि·

र्यस्येवादोषत्वात् ।

एवञ्च "साङ्कर्यमुपाध्योरपि दोषाय यदि तत्रापि आश्रयभेदभङ्गप्रसङ्ग" इति स्पष्टं श्रीहर्षकृतखण्डने, न तु साङ्कर्यस्य सर्वथा जात्यभावकल्पकत्वं मानाभावात् । एवञ्च भूतत्वमूर्तत्वे पृथिवीत्वशरीरत्वे च जातिरूपे एव । क्रियासमवायिकारणताद्यवच्छेदकतया मूर्तत्वादेरिव भूतादिपदशक्यतावच्छेदकतया भूतत्वादेरपि जातित्वात् । न हि कारणतावच्छेदकतयैव जातिसिद्धिर्न शक्यतावच्छेदकतयेति राजाज्ञास्तीति दिक् ।

(कुञ्जिकाटीका)

सङ्कर इति । केवलसाधुत्वं साधुगकारे केवलकत्वमसाधुककारे साधुककारे उभयमित्यर्थः । ययोर्जात्योरिति । यथानरसिंहत्वाश्रयनरत्वसिंहत्वयोरेकत्र समावेशान्नरसिंहत्वं भिन्नमित्यर्थः । भेदभङ्ग एवेति । नरत्वाश्रयो ऽन्यः सिंहत्वाश्रयश्चान्य इत्येवं भेदस्यासिद्धिरेवेत्यर्थः । अत एव गुणगतजातौ साङ्कर्यं न दोषायेति न समाहितम् । अश्वतरे इति । तत्राश्वत्वगर्दभत्वयोः सङ्करः । ययोस्त्विति । पृथिवीत्वद्रव्यत्वयोः समावेशस्यादूषणत्वादिति भावः ।

स्पन्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वं जातिः, तत्साङ्कर्याद्भूतत्वं न जातिः, भूतत्वस्योपाधित्वात्तत्साङ्कर्यं तु मूर्तत्वस्य जातित्वे न बाधकमिति तार्किकमतं निराकरोति–उपाध्योरपीति । इदं च प्राचीनखण्डनम् । दीधितिमते तु जन्यद्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिव्यादिचतुष्टयवृत्तिरेव भूतत्वं जातिः । आकाशे भूतपदव्यवहारस्तु बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वप्रयुक्तो भाक्तः । मानाभावादिति । स्वसामानाधिकरण्य स्वाभावसमानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदेन स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावनियमस्य भङ्गप्रसङ्ग इति तदुक्तिस्तु निर्युक्तिकेति भावः । शरीरत्वे चेति । केवलपृथिवीत्वं घटादौ, केवलशरीरत्वं तैजसादिशरीरे, अस्मदादिशरीरे चोभयमि-

न्यायमतखण्डने । तथा च साङ्कर्यस्य जातिबाधकत्वमप्येतदेव यत्तद्धैधर्म्यकृतभेदभङ्गप्रसञ्जकत्वरूपमिति फलितम् । तदाह—न त्विति । मानेति । उक्त एवाशयः । एवञ्चेति मानाभावेन तस्य सर्वथा तदभावाकल्पकत्वे चेत्यर्थः । तस्यैव तद्बीजत्वेन तत्सांकर्यस्यैव दूषकत्वेन प्रागुक्तदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकस्थले दोषाभाववत् परस्पर सामानाधिकरण्येनापि सिद्धिस्थले दोषाभावेन कत्वसाधुत्वादेरिव भूतत्वादेरपि जातित्वसंभवादिति भावः । आदिना कार्यतावच्छेदकपरिग्रहः परस्वीकृतवैषम्यं परिहरति—न हीति । मीमांसकमते अप्यसति बाधके समनियतधर्मान्तराभावे च लाघवाच्छक्यतावच्छेदकतयैव जातिसिद्धिस्सुवचा । किञ्च भौतिकसृष्टिकारणतावच्छेदकतया भूतत्वजातिसिद्धिः । एवं गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया पृथिवीत्वजातिवद्भोगकारणतावच्छेदकतया शरीरत्वजातिसिद्धिस्तदाह—दिगिति ॥

देशभाषानुसारेण कृतानां 'कुञ्ची' 'मञ्ची' 'आप्पि'-कोण्डा' इत्यादिनाम्नामसाधुत्वमेव । 'टि''घु' 'भ'आदि संज्ञानां तु शिष्टप्रयुक्तत्वात्साधुत्वमेव । सर्वशब्दानां सर्वार्थवाचकत्वेऽपि "वृद्धिरादैच्" (अष्टा० सू० १-१-१) इत्यादीनामज्ञातशक्तिज्ञापकसङ्केतरूपतया विधित्वमेव । यत्तु—

व्यवहाराय नियमः संज्ञायाः संज्ञिनि क्वचित् ।
नित्य एव तु सम्बन्धो डित्थादिषु, गवादिवत् ॥
वृध्यादीनां च शास्त्रेऽस्मिन् शक्त्यवच्छेदलक्षणः ।
अकृत्रिमोऽभिसम्बन्धो विशेषणविशेष्यवत् ॥ इति ।

तत् तत्र सङ्केते कृते तत्तत्सङ्केतज्ञानरूपप्रकरणवशात्तस्यैवोपस्थितिर्नान्यस्येति फलितनियमपरम् ।

तदेतद्विशेषणविशेष्यवदित्यनेन सूचितम् । यथा 'नीलो घटः' इत्यनेन विद्यमाने एव घटे नीलसम्बन्धः

पुरुषेण बोध्यते, न तु तेन नीलादियोगः क्रियते, नील एव न पीत इति नियमश्च फलति तद्वदित्यर्थात्। पाणिन्युपदेशादिरूपसङ्केतग्राह्यत्वात्तत्संज्ञात्वस्य संज्ञानामनित्यत्वव्यवहारोऽपि। वाचकताबोधकत्वेऽपि तदनुत्पादकत्वान्न शब्दार्थसम्बन्धनित्यताहानिः। तेष्वेव वृद्धिपदवाच्यत्वोपदेशे वक्त्रिच्छाया एव नियामकत्वात् यदृच्छाशब्दत्वव्यवहारः, स्वेच्छया संज्ञाः क्रियन्त, इति च व्यवहारः। वेदमात्रप्रसिद्धशब्दभिन्नत्वरूपलौकिकत्वादुक्तरीत्या साधुत्वाच्च तेषां शास्त्रविषयता। स्पष्टश्चेदं सर्वं ऋलृक्सूत्रे भाष्ये। किञ्च सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वमस्माभिर्दुर्ज्ञेयं विशिष्य सकलार्थशब्दज्ञानाभावात्। सामान्यज्ञानं तु न बाधोपयोगि। योगिदृष्ट्या तु तथा व्यवहारः शास्त्रे। इत्यन्यत्र विस्तरः। देशभाषानुसारेण क्रियमाणनाम्नः सूक्तवाकादौ सङ्कल्पादौ चोल्लेखस्तु बर्बराणां भ्रान्त्यैव। तस्माद् "घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कर्तव्यं कृतं कुर्यान्न तद्धितम्" इति गृह्यसूत्रोक्तनाम्नैव साधुना तदुचितम्।

(कुञ्जिकाटीका)

असाधुत्वमेवेति। शास्त्रव्यवहारमार्गेणैव नामकरणात्। ननु "सर्वे सर्वार्थवाचका" इति मते वृद्धिरादैजित्यादीनां नियामकतया विधित्वाभावादाधुनिकसंज्ञात्वासङ्गतिरत आह—सर्वार्थवाचकत्वेऽपीति। अयम्भावः शब्दार्थसम्बन्धो योग्यतालक्षणोऽभिप्रेतः। सर्वो हि शब्दः संज्ञात्वेन विनियुज्यमानो योग्यत्वात्सर्वत्रार्थे सम्बद्धः। शक्त्यवच्छेदमात्रे तु संज्ञाकर्तुर्व्यापारः शब्दार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वात्। एवञ्च शक्त्यवच्छेदान्नियमत्वमज्ञातशक्तिप्रकाशकत्वाच्च विधित्वमपीति। व्यवहारायेति। क्वचित्संज्ञिनि संज्ञाया

नियमो व्यवहारायेत्यर्थः । डित्थाद्यर्थे डित्थादिपदसम्बन्धो नित्य एव, गवादौ गोशब्दादीनामिवेत्यर्थः। तदिति। नियमपरमित्यत्रान्वयः।

वक्त्रिच्छाया इति । नन्वेवं शब्दार्थसम्बन्धस्यानित्यत्वापत्तिरिति चेन्न । वक्त्रिच्छया शक्तिप्रकाशनमित्यर्थात् । ऐजादिपदे कुत्वाद्यापादनं सङ्गमयति वृद्धिरादैजित्यादिना। लोकप्रयुक्तत्वरूपलौकिकत्वाभावादाह—वेदमात्रेति । लौकिकत्वादिति । लौकिकप्रयोगे शास्त्रप्रवृत्तेरावश्यकत्वादिति भावः । सूक्तवाकेति । "अमुकशर्मा" "आयुराशास्ते" इत्यादिसूक्तवाकप्रयोगो यागेषु। सङ्कल्पश्च यद्यपि मानसो व्यापारस्तथापि शब्दप्रयोग एव तथैव विधानात्। अन्तरन्तस्थमिति । अन्तः मध्ये अन्तस्था यरलवा यस्य॥

(कलाटीका)

यत्तु स्वेच्छयेति पक्षे टिघुभाद्याधुनिकसंज्ञावत् अप्पिकोण्डेत्यादीनामपि साध्वसाधुबहिर्भावः न चासाधुबहिर्भावः कथं ? तदर्थे ऽनादिप्रयुक्तत्वे सति शक्तिवैकल्यादिनान्यथोच्चारणविषयत्वस्यैवासाधुपदार्थत्वात्। किञ्च तदर्थे यस्य कस्यापि साधुत्वेन शास्त्रे ऽन्वाख्याने हि सामान्यस्यासाधुत्वं बोधयेत्, न च तथा प्रकृते ऽस्ति । एवं यो यत्रार्थे ऽनादिप्रयुक्तः सन् व्याकरणबोध्यः स तत्रार्थे साधुरिति तत्त्वं बोध्यम। अत एव सकलदेशशिष्टा यज्ञादिषु तत्तदाधुनिकसाङ्केतिकनामग्रहणे प्रत्यवायं न मन्यन्ते । अन्यथा साधूनेव प्रयुञ्जीत नासाधूनित्यादिनिषेधसद्भावात्तदापत्तिर्दुर्वारेति प्राञ्चस्तन्नेत्याह--देशेत्यादि ।

ननूक्तजातिविशेषस्याश्रयस्याऽव्याकरणसंस्कृतत्वेनाप्प्यादाविव टिघुभादावर्थाभाव इति तेषामप्यसाधुतापत्तिरत आह–टिघुभेति। धर्मबुद्ध्येति भावः । तथाच मुख्यमिदमेव तदनुमापकमिति तत्र व्याकरणपदमुपलक्षणम्। तेन व्याकरणसंस्कारकल्पनाद्यथाश्रुतमेव वेति तत्र तत्त्वमेवेति ततो वैलक्षण्येनात्र न प्रत्यवायो यज्ञादौ तत्र त्वस्त्येवेति भावः। यत्तु उक्तसाधुत्वमाधुनिकसंज्ञासु नाव्याप्तं सर्वे सर्वेति पक्षे व्यवहारायेति नियमबोधनेन तासामप्यनादित्वेनादोषादिति प्राञ्चस्तन्नेत्याह--सर्वेति । वाचकत्वस्य गृहीतस्यैव बोधजनकतया तद्ग्रहस्य व्यवहारतः सङ्केतेन वा जायमानत्वाद्विधित्वसम्भवे नियमासंभव इति भावः।

नन्वेवं हरिविरोधो ऽत आह–यत्त्विति । अत्र केचित् कचित्संज्ञिनि संज्ञानां नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः । नियतव्यवहारायेति तदर्थः । ननु विधिरेव किं न स्यादत आह–नित्यएवेति । डित्थादिष्वर्थेषु डित्थादिपदानां नित्य एव सम्बन्धो गवादिपदानां गवाद्यर्थेष्विवेत्यर्थः । सर्वेतिपक्षेणेदम् । सामान्येनोक्तमेवार्थं विशिष्याह–वृद्ध्यादीति । अस्मिन् व्याकरणे। वृद्ध्यादीनां शब्दानां शक्तिसङ्कोचलक्षणो नियमो व्यवहारायेत्यन्वयः । अवच्छेदः । सङ्कोचः । इष्टान्यार्थनिरासाय च नियमः । तत्र हेतुरकृत्रिम इति । यत इत्यादिः । कृत्रिमत्वमाधुनिकत्वम् । यथा गुणद्रव्ययोर्गुणे विशेषणत्वं द्रव्ये विशेष्यत्वम्, अकृत्रिममनादिसिद्धमेव; न त्वाधुनिकं, तद्वत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्धो ऽकृत्रिम एवेत्यर्थ इत्याहुः ।

यत्तु इदं गोत्रसंज्ञाविषयमिति तन्न । सङ्कोचे मानाभावात् । वृद्ध्यादीनामिति विरोधाच्च । यद्यपि नियमः सङ्केतग्रह इत्यर्थ इति तदपि न, उक्तोत्तरत्वात् । तदेतत् ध्वनयन्नन्यथा आह–तत्त्रेति । तत् हर्युक्तं । तत्र सर्वत्र । तत्र तत्रेति यावत् । क्वचित्तथा पाठ एव । अत एवाह–तत्तदिति । ज्ञानेति । उभयाकाङ्क्षासहकृतेत्यर्थः । तस्यैव । तस्य तस्यैव परमिति । ननु मच्छास्त्रे वृद्धिशब्देनादैच एव ग्राह्या इति शब्दनियमपरम् । तथा सति विनिगमनाविरहादादैचो वृद्धिशब्देनैव ग्राह्या इति नियमस्याप्यापत्तावाकारादीनां स्वशब्दादिभिर्व्यवहारानापत्तेश्च । तदस्मिन् वृद्ध्यायेत्यादावनिष्टोत्पत्तेश्च । अत्र पक्षे इत्थमर्थः । नियमः शक्तिबोधनं । शक्तिस्तु नित्येत्याह––नित्य इति । एवञ्च वृद्धिशब्दस्याप्यनेकेष्वर्थेषु शक्तिरस्त्येव तद्बोधनफलकं शास्त्रं अज्ञातशक्तिबोधकत्वात् । अपत्यं गोत्रेति सूत्रस्थकैयटोक्तनियमानुपपत्तेस्तदाह––वृद्ध्यादीनां चेति । अवच्छेदो निश्चयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे इत्यादौ तस्य तदर्थकत्वस्य दर्शनादिति, तदेतद्धृदिनिधायाह–तदेतदिति । विद्यमानत्वं संबन्धविशेषणम् । अत एवाह––नत्विति । तेन—उक्तवाक्येन । वाक्यान्तराशयेनाह––नीलादीति । सामर्थ्यादाह––नील एवेति । एवञ्चेदमेव हरिसंमतं, न तत् । परिसंख्यायां चात्र शास्त्रे प्रायेण नियमव्यवहारः । अत्र मते तदस्मिन्नित्यादौ न दोषः । तादृशज्ञानसत्त्वे ऽप्युभयाकाङ्क्षाया अभावात् । तत्र साहचर्येण लौकिकार्थावगतेरिति बोध्यम् ।

नन्वेवं न हि संज्ञा नित्येति तद्धितार्थोत्तरेति सूत्रभाष्यविरोधा- पत्तिरत आह–पाणिन्युपेति । आदिना वार्तिककारीयादिपरिग्रहः । संज्ञाभूततत्पदवाच्यत्वज्ञानस्यैतच्छास्त्रज्ञानात्प्रागभावेनानित्यत्वमि- ति तद्भावः । अन्यथा वैयाकरणानां शब्दस्य नित्यतया संज्ञायाश्च शब्दस्वरूपतया यथाश्रुतभाष्यासङ्गतिः स्पष्टैव । घटादौ घटादि- पदवाच्यत्वज्ञानं तु प्रवाहनित्यम्, इदं तु नेति विशेषः । नन्वेवं 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' इति वार्तिकादिविरोधोऽत आह–वाचकतेति । नन्वेवं ऋलृक्सूत्रभाष्यादौ यदृच्छाशब्दत्वव्यवहारासङ्गतिरत आह– तेष्वेवेति । आदेश्वेवेत्यर्थः । एवेनान्यव्यवच्छेदः । इदमुपलक्षणं वृद्धिपदेनाऽऽदैच्वाचकत्वस्यापि । हरिव्यवहारोऽप्येतावतैवेत्याह– स्वेच्छयेति । नन्वेवमप्यलौकिकत्वात्कथं शास्त्रविषयताऽत आह– वेदेति । कर्णेभिर्देवास इत्यादावित्यर्थः । इदं चान्यत्रावश्यकम् । एतेन तत्सम्बन्धस्यानादित्वेन तासामपि लौकिकत्वमित्यपास्तम् ।

नन्वेवमप्यसाधुत्वात्कथं सा अन्यथा 'साध्वनुशासने' इति भाष्यविरोधापत्तेरत आह–उक्तेति । शिष्टाप्रयुक्तत्वेनेत्यर्थः । उक्तेऽर्थे भाष्यसंमतिमप्याह । स्पष्टश्चेदमिति । सर्वे टिध्वादीनां तत्त्वेन तत्वा- त्तत्वं। कूच्यादीनामसाधुत्वमशास्त्रविषयत्वं च । तेषां यदृच्छाशब्द- त्वेन व्यवहरणं च। तद्भाष्यमनुपदमेव स्फुटीभविष्यति । इदञ्चा- भ्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्तदेव नेत्याह–किञ्चेति । ननु तथाज्ञानाभावे ऽपि सामान्यज्ञानमस्त्येवात आह–सामान्येति । अतिप्रसक्तत्वादि- ति भावः । ननु तर्हि किं स व्यवहार एव न, अत आह—योगीति । शास्त्रेऽत्र पातञ्जले च। एतदुपपत्तिरुद्द्योतादावित्याह–इत्यन्यत्रेति । प्रसङ्गादाह–देशेति । एवञ्चेत्यादिः । वाचकत्वस्य सत्त्वेन साधुत्व- भ्रान्त्यैवेत्यर्थः । तर्हि कथं कार्यमत उपसंहरन्नाह–तस्मादिति । तेषामसाधुत्वादित्यर्थः । घोषवदादिर्यस्य तत् । घोषशब्दो धर्मपरः । अन्तः–मध्येऽन्तःस्थाः यण् यस्य । अन्तःस्थाशब्द आकारान्तः । कृतं, तदन्तमेव । अत एवाह–नेति । तद्धितम् । तदन्तम् ॥

किञ्च अग्न्यादिनक्षत्रदेवता उक्ता

नक्षत्रदेवता एता एताभिर्यज्ञकर्मणि ।

यजमानस्य शास्त्रज्ञैर्नाम नक्षत्रजं स्मृतम् ॥

इति वेदाङ्गज्यौतिषोक्तं नक्षत्रनाम च तदुपयोगि

'नामकरणे नाक्षत्रनाम नक्षत्रपादाक्षरादि कार्यम्' इति वृद्धाः। गृह्यपरिशिष्टे च क्वचित्तथैवोक्तम्। एतदेव जातकर्मप्रकरणे "नक्षत्रनाम च निर्दिशति, तद्रहस्यं भवति" इत्यापस्तम्बेनोक्तम्। "तदेव चाभिवादनीयं च समीक्षेत, तन्मातापितरौ विद्यातामोपनयनात्" इत्याश्वलायनेनोक्तम्। एवमेव नामकरणे वृद्धशिष्टानामाचारश्च। अत एव ज्यौतिषे यज्ञकर्मणीत्युक्तम्।

तत्तन्नक्षत्रवाचकेभ्यो जातार्थप्रत्यये निष्पन्नं नक्षत्रनामेति केचित्। तत्र "पुत्रस्य नाम गृह्णाति रौहिणाय तिष्याय" इति बौधायनसूत्रं मूलम्। यत्तु "असावसावित्यादिश्ये नामनी" इत्याश्वलायनेनोक्तं, तत्तु सन्दिग्धम्। यद्यपि देवत्रातेन 'आनुराधो देवदत्तः' इति प्रयोक्तव्यमित्युक्तं, तत्र सूत्राक्षरानुग्रहश्चिन्त्यः। शाङ्खायनादयश्च ज्योतिषोक्तमेवाद्रियन्ते। इदानीमाश्वलायना देवत्रातोक्त्या—

निर्दिशेद्यजमानस्य नाम सांव्यवहारिकम्।
नाक्षत्रं च यथा कृष्णशर्मा रौहिण इत्यपि॥

इत्याश्वलायनश्रौतकारिकोक्त्या च तथैवाचरन्ति इति नामकरणेऽपि तदेव नाक्षत्रं नामेति च वदन्ति।

परेतु बौधायनादिवाक्ये रौहिणादिपदं तत्तन्नक्षत्रजातत्वेन तत्तद्देवतानामोपलक्षणम्। एवं हि ज्यौतिषेण तेषामेकमूलकल्पनाल्लाघवं भवति, विकल्पस्यानौचित्याच्च, सञ्ज्ञापर्यायनामशब्देन पाचकादिशब्दवत् केवलयौगिकश्रावणादिशब्दानां ग्रहीतुमनौचित्याच्च। अभिवादनं प्रयोजनमस्येत्यर्थकाभिवादनीयशब्देन तस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च, तस्य सा-

धारणत्वादित्याहुः ।

(कुञ्चिकाटीका)

अग्न्यादीति । अग्न्यादयो नक्षत्राणां देवताः । एताभिरिति । अग्निदत्तेत्यादिवत् । ज्यौतिषोक्तमिति । अश्विन्यादिचरणाक्षरेण कृतं चूडामणिरित्यादिकं च नाम यज्ञकर्मोपयोगीत्यर्थः । तथैवोक्तमिति । नाक्षत्रं नाम इदमेवोक्तमित्यर्थः । प्रकरणे इति । उक्तमित्यत्रान्वयः । नाम चेति । चकारेण नामान्तरसमुच्चयः । निर्दिशति । लिखति । रहस्यमिति । अप्रकाश्यत्वात् । तदेव चेति । आश्वलायनेनाभिवादनीयं चेत्यादिना तदेवोक्तमित्यन्वयः । व्यावहारिकं नाम कृत्वा अभिवादनीयमभिवादनप्रयोजनं नाम उपांशु कर्त्तव्यं तच्च मौञ्जीबन्धनान्तं मातापितरावेव जानीयातामुपनयनकाले चानेन नाम्नाऽभिवादयेति कुमारं प्रति वाच्यम् । नाम गृह्णातीति श्रौते कर्मणि अयं यजमानोऽमुकशर्मणे पुत्रायाऽऽयुराशास्ते इत्यादिप्रयोगात् । स च दर्शपूर्णमासयोर्वेदिमध्ये यजमान उपविश्य पुत्राणां नाम गृह्णाति अमुकशर्मा सन्तनोतु इत्यादि प्रयुज्यते । यस्त्वसाविति । अयं यजमान इत्यस्यानन्तरं नामद्वयमुच्चार्य आयुराशास्ते इति होता ब्रूयादित्यर्थः । असावसाविति । इदं नामद्वयप्रदर्शनम् । संदिग्धमिति । कीदृशं नामद्वयमित्यनिश्चयात् । देवत्रातेनेति । असौ देवदत्तः, असौ आनुराध इत्येवं नामद्वयं प्रयोक्तव्यमित्याश्वलायनवाक्यार्थ इति भावः। सूत्राक्षरेति । तत्सूत्रबलात्तादृशनामद्वयस्यालाभात् । आश्वलायना इति । देवत्रातोक्तकारिकोक्त्या चाचरन्तीत्यत्रान्वयः । सांव्यवहारिकम् । व्यवहारार्थसङ्केतितम् । अत्रायमाचारः स्वकुलदेवतानुसारेणामुकभक्त इति कांस्यपात्रे नाम लिखित्वा मासनाम कुर्यात् । तच्च ।

(१)कृष्णोऽनन्तोऽच्युतश्चैव वैकुण्ठोऽथ जनार्दनः ।
उपेन्द्रो यज्ञपुरुषो वासुदेवस्तथा हरिरिति ॥

अत्र चैत्रादिर्मार्गशीर्षादिर्वा क्रमः । ततो नक्षत्रनाम ततो द्व्यक्षरं चतुरक्षरं चेत्यादिशर्माद्यन्तं व्यावहारिकं नाम लेख्यमिति ॥

(कलाटीका)

पक्षान्तरं सूचयन्नाह—किञ्चेति । कृत्तिकादिक्रमेणेति भावः । अत्र एता वै इति एतासामिति वा वाच्ये एताभिरित्युक्त्या नाम्न-

(१) अत्राच्युतानन्तरं वैकुण्ठात्प्राक्चक्रधरः । अन्ते च योगीशः, पुण्डरीकाक्षः, इति मार्गादिक्रमेण द्वादश नामानि ।

स्तद्घटितत्वं सूचितम् । तत्त्वञ्च तत्प्रतिपादकशब्दघटितत्वम् । अत एव "कुलदेवतानक्षत्रसम्बद्धं पिता नाम कुर्या" दिति शङ्खोक्तिः । अन्यथा "मासनाम गुरोर्नाम दद्याद्बालस्य वै पिता" इति गार्ग्यवत् ब्रूयात् । तथाच तद् 'अग्निभक्तशर्मेत्यादि' 'अग्निदत्तशर्मा' इत्यादि वा बोध्यम् । या एता नक्षत्रदेवता उक्तास्ताभिरेताभिर्यन्नाम तद्यजमानस्य यज्ञकर्माणि नक्षत्रजं नक्षत्रात् तत्र तदुत्पत्तेर्जातं शास्त्रज्ञैः स्मृतमित्यर्थः । यज्ञेत्युक्त्या ऋत्विक्कर्तृकयजमाननामोल्लेखविषयताऽस्य सूचिता । यज्ञेत्यनेनान्यनिरासः । नक्षत्रमित्यनेनान्यस्य तत्त्वनिरासः । नक्षत्रसम्बन्धीदमेव नामेति भावः । तर्ह्यन्यत्र कथमत एतत्प्रसङ्गादाह-नामकरणे इति । नाक्षत्रं नक्षत्रसम्बन्धि । अत्र मानं सूचयन्नाह-गृह्येति । आश्वलायनेत्यादि । एवं प्रागपि शिष्टेति ।

एकवाक्यतार्थमाह—एतदेवेति । नक्षत्रपादाक्षरादावित्यर्थः । जातेति । "जातं वात्सप्रेणाभिमृश्योत्तरेण यजुषोपस्थ आधायोत्तराभ्यामभिमन्त्रणं मूर्द्धन्यवघ्राणं दक्षिणे कर्णे जाप" इत्यग्रे इत्यर्थः । वात्सप्रो दिवस्परीत्यनुवाकः । उत्तरेण तस्मिन्नहामिति यजुषा । "उत्तराभ्यामङ्गादङ्गादश्मा भवेति द्वाभ्याम्" । अनयोरेवाग्रे उभयत्र सम्बन्धः । जापो जपः । उक्तमन्त्रान्तोक्ताऽसावित्यव्यवहितं नक्षत्रनाम्नो जपः । सम्बुध्येति सूचयितुम् । अव्यवहितोक्तत्वसाधर्म्याजातकर्माव्यवहितकालिकनामकर्माह-नक्षत्रेति । चेनाग्रिमव्यावहारिकसमुच्चयः । निर्दिशतीति । वर्तमानसामीप्ये इति लट् । निर्देशो व्यवहितोच्चारणम् ।

नन्वेतस्यैवात्र निर्देशः कुतोऽत आह-तदिति । नक्षत्रनामेत्यर्थः । रहस्यम् । सर्वाज्ञेयम् । तथाच भाविसंज्ञयात्र निर्देशः । एतेन तस्याकृतत्वात्कथमत्र निर्देश इत्यपास्तम् । अनेन वक्ष्यमाणकालवदयमपि नाम कर्मकाल इत्युक्तं भवति । अत एवाश्वलायनेन कालान्तरं नोक्तम् । जातकर्मप्रकरणे एव तत्प्रयोगसमाप्त्युत्तरं 'नाम चास्मै दद्यु' रित्याद्युक्तं च । तच्च 'जातकर्मानन्तरमेव वा नाम चास्मै दद्यु' रिति गृह्यस्थचकारस्वरसेन जातकर्मसमानकालिकतालाभादिति भट्टोजिदीक्षितैर्व्याख्यातं च । वृत्तिकारो नारायणोऽप्येवम् । प्राग्वदाह-तदेव चेति । तदेकवाक्यतापन्नमुक्तमेव चेत्यर्थः । अभीति । "आहूतादिः सन् येन नाम्ना

ऽभिवादयते तत्तदभिवादनीयमसांव्यवहारिकं। तच्च समीक्षेत कुर्यात्। चेन पूर्वोक्तसांव्यवहारिकसमुच्चयः। तदभिवादनीयं मातापितरावेव विद्यातां आ उपनयनात्। तदारभ्य उपनीतस्य त्वाचक्षाते अनेन नाम्नाभिवादयस्व''इति भाष्यकृद्वृत्तिकारौ। आचारसंवादमप्यत्राह–एवमेवेति। आचारः। आचारो ऽपि। लेखश्चेति पाठे स लेखो ऽपि। तण्डुलोपरि लेखो ऽपीत्यर्थः। अत एव नामकरणे सर्वसम्मततया तस्यैव सत्त्वेनान्यस्याप्राप्तेरेव। मन्तान्तरमाह–तत्तदिति। प्रत्यये सति लुप्ते वा। दर्शपूर्णमासेष्टिप्रकरणस्थं तमाह–यस्वसाविति। अयं यजमानो ऽसावित्यत्रासावसाविति यजमाननामनी सांव्यवहारिकनाक्षत्रे च प्रथमान्तनादिश्यायुराशास्त इत्यादि होता ब्रूयादित्यर्थः। देवेति। तद्भाष्यकृतेत्यर्थः। तत्रान्याचारविरोधो ऽपि दोष इत्याह–शाखेति। अत एव चः तत्रैवेति भावः। एवेनोभयव्यवच्छेदः। तत्रैवाचारभेदमाह–इदानीमिति। चरन्ति तत्रैवेति भावः। एवञ्च मतभेदस्तत्र सिद्धः। अतो नामकरणे ऽपि मतभेदमाह–नामकरणे ऽपीति। चो व्युत्क्रमे। वदन्तिच नत्वाचरन्ति। एवञ्च न पूर्वविरोधः।

इमं विरोधं परिहरन्सिद्धान्तमाह–परे त्विति। आदिनोक्तकारिकादेवत्रातपरिग्रहः। देवनानामेति। तद्घटितनामेत्यर्थः। तेषाम्। बौधायनादीनाम्। ननु व्रीह्यादिवद्विकल्प एवास्त्वत आह–विकल्पेति। अष्टदोषदुष्टत्वादिति भावः। ननु तथापि अन्यत्रेवात्रापि स एवास्त्वत आह–संज्ञेति। तेषु वाक्येष्वित्यर्थः। ननु नेदं सर्वं नामकर्मप्रकरणस्थमिति असति बाधके नामशब्दो वाचकसुबन्तपर एवास्तु, किञ्च वृद्ध्यादेः संज्ञात्वस्य पाणिनेः कृतकादेस्संज्ञात्वस्य भगवत इष्टत्वेन 'कृतं कुर्यात्' इत्यादि तत्सूत्रे उक्तत्वेन च तेन तद्ग्रहणे बाधकाभावादत आह–अभीति। गहादित्वाच्छः 'प्रागुक्ताश्वलायनीये इत्यर्थः। अत्र हेतुमाह–तस्येति। श्रावणादेरित्यर्थः। अभिवादनकार्ये एव तस्य श्रावणत्वं नान्यकार्ये इत्यस्याभावादित्यर्थः। एवञ्च तत्र तथा सुवचत्वे ऽपि नामकरणे तथा दुर्वचमिति तेषां तथाचारस्तत्रायुक्त एवेति भावः॥

अत्र तत्त्वं महान्तो विदांकुर्वन्तु।

यत्तु कूचीत्यादीनां साध्वसाधुबहिर्भूतत्वं शास्त्रविष-

काशीसंस्कृतसीरीज्-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नर्वानाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि मूल्यम् ।

१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम् १) रु० १—८
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १) रु० ८—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीढुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१)रु०२—८
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १) रु० ०—६
५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १) रु० ८—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १) रु० ६—०
७ पञ्चकिरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)रु० ०—८
८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । रु० ०—८
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१) रु० ०—१२
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १) रु० २—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १) रु० ०—८
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २) रु० १—४
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३) रु० १—४
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं२) रु० १- ८

२९. कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ८—०

३० न्यायकुसुमाञ्जलीः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्याय वर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः (न्यायं४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या–तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) रु० ३—०

३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षुविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः । (मीमां०२) रु०१—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि–गोतमादिचरितसम्वलितबृहद्भूमिकासहितम् । (न्यायं वि० ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १–२–३–४) (वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः वि- ... द्वर–वामन–जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ५) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः–मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशबरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनीप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनीप्रणीतभाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

४४ दाननयूखः । विद्वद्वरश्रीनीलकण्ठभट्टविरचितः । (धर्मशास्त्रं १) रु० १—८
४५ कालमाधवः । विद्वद्वरश्रीमाधवाचार्यविरचितः (धर्मशास्त्रं २) रु० १—८
४६ भास्वती । श्रीमच्छतानन्दविरचिता । श्रीमातृप्रसाद (दैवज्ञभूषण) पाण्डेयेन कृताभ्यां छात्रबोधिनीनाम संस्कृतसोदाहरण भाषाटीकाभ्यां सहिता । (ज्योतिषं ३ रु० २—०
४७ फक्किकाप्रकाशः । उपाध्यायोपाह्ववैयाकरणकेसरीविरुदाङ्कितमैथिलेन्द्रदत्तशर्मविरचितः । पं० सीतारामशर्मकृतटिप्पण्या विभूषितः । (व्याकरणं ७) रु० १—४
४८ मिताक्षरा । श्रीगौडपादाचार्यकृतमाण्डूक्यकारिकाव्याख्या-श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वयम्प्रकाशानन्दसरस्वतीस्वामिकृता । शंकरानन्दकृतमाण्डूक्योपनिषद्दीपिका च । (वेदा०६) रु० १—
४९ काव्यप्रकाशः । श्रीमम्मटाचार्यविरचितः । पं० श्रीहरिशङ्करशर्मणा मैथिलेन संगृहीतया नागेश्वरीटीकयाऽलङ्कृतः (काव्य०४) रु०४ —
५० अधिकरणकौमुदी । श्रीदेवनाथठक्कुरकृता । (मीमां० ४) रु० १—०
५१ रघुवंशमहाकाव्यम् । महाकविश्रीकालिदासविरचितम् महामहोपाध्याय श्रीमल्लिनाथकृतसञ्जीविनीटीकयोपेतम् पं० श्रीकनकलालठक्कुरेण विरचितया भावबोधिनी टिप्पण्या समलङ्कृतम् संपूर्णम् । रु० १—४
५२ काथबोधः । साजनीकृत टीकोपेतः । दत्तात्रेय सम्प्रदायाऽनुगतः । रु०—८
५३ रसचन्द्रिका । पर्वतीय-पण्डितप्रवर-श्रीविश्वेश्वरपाण्डेय निर्मिता (काव्य० ६) रु०१—०
५४ अलङ्कारमुक्तावली । पर्वतीय-विद्वद्वर-श्रीविश्वेश्वर पाण्डेय-निर्मिता— (काव्य० वि० ७) रु० १२
५५ वृत्तरत्नाकरः-भट्टकेदारप्रणीतः । नारायणभट्टीयव्याख्यासहितः । सम्पादकनिर्मितविषमस्थलटिप्पणोपेतः । श्रुतबोधच्छन्दोमञ्जरीसुवृत्ततिलकैश्च समेतः । (छंद वि० १) १-८-०
५६ अलङ्कारशेखरः । केशवमिश्रकृतः । साहित्योपाध्याय वेतालोपाह्व श्री अनन्तरामशास्त्रिणा भूमिकादिभिः संभूष्य संशोधितः । (अल० वि० १) १—४
५७ शक्तिवादः-टीकात्रयोपेतः । श्रीगदाधरभट्टाचार्यप्रणीतः । कृष्णभट्टकृतया मञ्जूषया-माधवभट्टाचार्यनिर्मितया विवृत्या श्रीमन्माध्वसंप्रदायाचार्य्यदार्शनिकसार्वभौमसाहित्यदर्शनाद्याचार्यतर्करत्नन्यायरत्न गोस्वामिदामोदरशास्त्रिरचितया विनोदिन्या च समेतः । (न्या० वि० ७) २-०-०

पत्रादिप्रेषणस्थानम् —
जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्तर फाटक
बनारस सिटी ।